

ISSN 0185-2210

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

ВИПУСК 13

1987

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСФ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ •
ЗАСНОВАНО В 1975 р.

ВИПУСК 13

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1987

В сборнике публикуются материалы о всеобщей стачке на Юге России в 1903 г. - предвестнике первой российской революции.

Освещаются процесс массового перехода от стихийности к сознательности в рабочем движении страны, определяющую роль в котором играла российская социал-демократия, вопросы формирования интернациональных революционных традиций многонационального российского пролетариата.

Рассматриваются проблемы историографии и источниковедения истории рабочего класса России начала XX в.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, пропагандистов.

У збірнику друкуються матеріали про загальний страйк на Півдні Росії в 1903 рр. - провісник першої російської революції.

Висвітлюються процес масового переходу від стихійності до свідомості в робітничому русі країни, визначальну роль в якому відіграла російська соціал-демократія, питання формування інтернаціональних революційних традицій багатонаціонального російського пролетаріату.

Розглядаються проблеми історіографії і джерелознавства історії робітничого класу Росії початку XX ст.

Для наукових співробітників, викладачів і студентів вузів, пропагандистів.

Головна редакційна колегія

Ю.Ю.Кондуфор (головний редактор), В.І.Клоков, І.М.Мельникова, І.С.Слабеев,
Б.С.Сохань (заступник головного редактора), А.М.Шлепаков

Редакційна колегія випуску

В.Г.Сарбей (відповідальний редактор), А.К.Волощенко, П.З.Замковий, Ю.П.Лавров,
О.Ф.Овсієнко (відповідальний секретар), О.А.Парасунько, З.В.Першинє

Адреса, головної редколегії
25260ї Київ-ї, МОП, Кірова, 4
Інститут історії АН УРСР

Редакція історичної літератури

ВІД ЕЕДКШЕГІЇ

Велика роль революційних, інтернаціоналістських і патріотичних традицій у вихованні радянських людей. Вивчення героїчної історії Комуністичної партії Радянського Союзу, історії робітничого класу нашої країни, його революційної боротьби, що завершилася перемогою Великого Жовтня, завжди було провідним напрямом дослідницької роботи радянських істориків»

Важливою подією в суспільно-політичному та науковому житті Радянської країни було святкування 80-річчя Другого з'їзду РСДРП та запального політичного страйку на Півдні Росії, який був кульмінаційним пунктом революційної боротьби в країні напередодні першої російської революції. Дим подіям, зокрема, присвячувалася між-республіканська наукова конференція "Загальний страйк на Півдні Росії в 1903 р. - провісник першої російської революції". Вона відбулася 24-26 травня в Одесі - місті, пролетаріат якого, відомий своїми революційними і трудовими традиціями, виступив застрільником страйку.

Конференцію організували і провели Інститут історії СРСР Академії наук СРСР, Інститут історії партії при ЦК Комуністичної партії України - філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інститут історії Академії наук Української РСР, Наукова рада з проблеми "Історія історичної науки" при відділенні історії Академії наук СРСР, Наукова рада з проблем "Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду" при секції суспільних наук Академії наук Української РСР, Одеський обком Компартії України, Одеський державний університет.

У роботі конференції взяли участь близько 400 вчених з різних союзних республік, відповідальні працівники Одеського обкому і Одеського міськкому Комуністичної партії України, ветерани партії і соціалістичного будівництва, представники громадських організацій і державних установ, пропагандисти, викладачі вузів, технікумів, аспіранти, студенти.

Матеріали даного збірника підготовлені на основі авторських розробок, доповідей і повідомлень, заслуханих на конференції. Вони висвітлюють різноманітні сторони революційного робітничого руху в Росії початку століття, особливо повно розкривають події загального страйку на Півдні Росії у 1903 році і, безперечно, стануть у нагоді викладачам вузів, вчителям, агітаторам, пропагандистам у їх навчально-виховній та агітаційно-пропагандистській роботі, сприятимуть дальшому розвитку досліджень по основних напрямках вивчення історії робітничого класу і його революційної боротьби на початку ХТ століття.

ПРОЛЕТАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ

Ю.Ю.Кондуфор

АКТУАЛЬНА ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У написаній більш як 140 років тому праці "До критики гегелівської філософії права. Вступ" К.Маркс вперше відзначив, що пролетаріат є тією суспільною силою, яка здатна здійснити соціалістичну революцію, і образно назвав його соціальним розумом і соціальним серцем нового суспільства майбутнього, в якому даний клас братається і зливається з усім суспільством¹. Нині революційна ідеологія і мораль, колективістська психологія, інтереси та ідеали робітничого класу стають надбанням усіх верств радянського суспільства². Робітничий клас в СРСР, який нараховує понад 80 млн. чоловік, є не просто найчисленнішим класом нашої країни, а й представляє більшість її трудового населення³. Це дійсно революційний авангард радянського народу в минулому, сучасному й майбутньому.

Йдучи до заповітної мети маршрутами п'ятирічок, радянський народ і його авангард - робітничий клас на чолі з ленінською Комуністичною партією з честю виконав СЕОЮ історичну місію - створив суспільство без експлуатації людина людиною, без будь-яких форм соціального і національного гноблення. В сьгоднішніх звершеннях радянського народу втілений наступний зв'язок поколінь, вихованих ленінською партією, тих, хто під її мудрим керівництвом піднявся на штурм капіталізму і зі зброєю в руках захистив молоду Республіку Рад, хто перетворив країну в могутню індустріальну державу, відстояв її свободу і незалежність в роки Великої Вітчизняної війни, хто своєю наполегливою працею вивів нашу країну на нові історичні рубежі, що відкрили етап розвинутого соціалізму, всемірно і всебічно вдосконалює соціалістичне суспільство.

А розпочалася ця героїчна історія на зламі XIX і XX століть, коли капіталізм вступив в імперіалістичну стадію. У цей період до крайності загострилися всі соціально-економічні протиріччя, що особливо посилювалися внаслідок політичного, духовного і національного гніту царизму в Росії, куди перемістився центр світового революційного руху⁴. Революційне піднесення в країні очолив уже повністю сформований як клас пролетаріат. Робітничий рух, за словами В.І. Леніна, "став постійним явищем нашого життя"⁵. У статті "Насущні завдання нашого руху", опублікованій в першому грудневому (4900) номері загальноросійської марксистської газети "Искра", головним завданням якої була підготовка умов для створення партії багатонаціонального пролетаріату Росії, В.І.Денін писав; "Перед нами стоїть в усій своїй силі ворожа фортеця, з якої засипають нас хмари ядер і куль, що забирають кращих борців. Ми повинні взяти цю фортецю, і ми візьмемо її, якщо всі сили пролетаріату, що пробуджується, з'єднаємо з усіма силами російських революціонерів в одну партію, до якої потягнеться все, що є в Росії живого і чесного"⁶.

В.І.Денін був не тільки вождем російського пролетаріату, а його істориком. Він безмежно вірив у революційні сили робітничого класу, який вже на початку XX ст. показав, що ніякі "найюваленіші урядові переслідування не зменшують, а збільшують кількість робітників, що рвуться до соціалізму, до політичної свідомості і до політичної боротьби". Написані в той період ленінські праці не тільки розвинули теорію марксизму, але й стали видатним вкладом в революційну практику: вони відіграли велику мобілізуючу роль у згуртуванні пролетарських мас для розгортання революційної боротьби. Сьогодні це і неоціненне історичне, джерело, яке містить багату інформацію поряд з глибокими узагальненнями, що допомагають нам зрозуміти суть подій у нашій країні початку XX ст. Наприклад, у ленінській

праці "Перші уроки" (лютий 1905 р.), «а жаль незавершених, вождем пролетаріату, поставивши перед собою завдання підвести перші підсумки розвитку буржуазно-демократичної революції, що розпочалася, і винести із цього аналізу практичні уроки для дальшого розвитку революційного процесу, вважав необхідним дати попередній огляд новітньої історії робітничого руху в Росії, починаючи з 1885 р. Цей огляд привертає особливу увагу, оскільки в ньому знаходимо невелику за обсягом, але дуже містку за змістом характеристику загального страйку <1903 р> на Півдні Росії і точну оцінку його місця в низці подій робітничого руху, що відбувалися до страйку 1 після нього,

"1903-ій рік, - пише В.І.Ленін, - Знову страйки зливаються з політичною демонстрацією, але на ще ширшій базисі. Страйки охоплюють цілий район, у них беруть участь більше сотні тисяч робітників, масові політичні збори повторюються під час страйків у цілому ряді міст. Відчувається, що ми напередодні барикад (відзив місцевих соціал-демократів про київський рух ^903 р,)" Але переддень виявляється порівняно довгим, немовби привчаючи нас до того, що могутні класи іноді нагромаджують сили місяцями і роками...,"⁸ Як бачимо, В.І.Ленін підкреслює прямий зв'язок між подіями робітничого руху 1903 і першої російської революції 1905 р» Хоч пізніше радянським історикам вдалося в результаті великих архівних досліджень внести суттєві корективи у питання про число страйкуючих у той час, процитована ленінська характеристика загального страйку 1903 р» на Півдні Росії повністю зберігав своє наукове значення. Цей страйк дійсно став провісником першої російської революції, зробив великий революціонізуючий вплив на всі верстви трудящого населення країни, вразив своїм розмахом весь світ і співпав з періодом народження ленінської більшовицької партії - партії нового типу»

У наш час глибоке вивчення історії даного страйку і пов'язаних з ним історичних подій є суттєвим внеском у наукову розробку найактуальніших дослідницьких проблем минулого. Адже, по-перше, йдеться про ті сторінки вітчизняної історії, які тісно пов'язані з комуністичним вихованням радянських людей на революційних традиціях. По-друге, проникнення в суть революційних подій, що відбувалися в нашій країні влітку 1903 р., допомагає правильно зрозуміти сьогоденний світ капіталу, точно визначити тенденції його розвитку. Адже, як підкреслюється у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду КПРС з'їздові нашої партії: "Основним революційним класом сучасної епохи був і лишається робітничий клас. У світі капіталу він - головна сила, яка бореться за повалення експлуататорського ладу і побудову нового суспільства"⁹.

* Маркс К. До критики гегелівської філософії права : Вступ // Маркс К., Енгельс Ф, Твори. - Т. I, - С. 394.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. - К.: Політвидав України, - 1984. - С. 64,

³ К изучению рабочего класса и рабочего движения. - М., 1982. - С. 26.

⁴ О 80-летию Второго съезда РСДРП : Постановление ЦК КПСС ЗІ марта 1983 года, - М., 1983. ~ С. 3.

Ленін В.І. Нове побійще // Повне зібр, творів. - Т, 5. - С. 14,

⁶ Ленін В.І. Насущні завдання нашого руху // Там же. - Т. 4, - С. 359.

⁷ Там же. --С. 358,

⁸ Ленін В.І. Перші уроки // Там же. - Т. 9. - С. 238.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, - К.: Політвидав України, 1984. - С. 158.

В.Г.Сарбей

ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКІ ТРАДИЦІЇ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Як відомо, інтернаціоналізм органічно властивий самій соціальній природі робітничого класу. Як найважливіший принцип спілкування між собою робітників різних країн або різних національностей у багатонаціональній країні пролетарський інтер-

націоналізм ґрунтується на усвідомленні всіма робітниками спільності їх соціально-економічних і політичних інтересів та необхідності солідарних революційних дій. В ході класової боротьби на основі інтернаціоналістського світогляду пролетаріат] виробляються його інтернаціоналістські традиції у формі ідей, звичаїв, норм поведінки, які передаються з покоління в покоління*. Ці традиції закріплюються і розвиваються завдяки наполегливій виховній роботі революціонерів-марксистів у робітничих масах.

Інтернаціоналістські традиції стали особливо серйозним фактором розвитку робітничого руху в Росії зразу ж після її вступу на рубежі XIX-XX ст* у період імперіалізму, що супроводжувався гострою економічною кризою -1900-1903 рр. В.І.Ленін на сторінках виданого в грудні 1900 р.' першого номера загальноросійської марксистської газети "Искра" високо оцінив класову свідомість всеросійського пролетаріат] і його нестримне прагнення до розгортання революційної боротьби проти експлуататорського ладу. "...Боротьба російських робітників, - відзначав тоді Володимир Ілліч, - що широко розлилася за 5-6 останніх років, показала, як багато революційних сил приховується в робітничому класі, як найшаленіші урядові переслідування не зменшують, а збільшують кількість робітників, що рвуться до соціалізму, до політичної свідомості і до політичної боротьби"².

Того ж року газета соціал-демократів Катеринославщини "Южный рабочий", засуджуючи прояви бунтарства та стихійності в одному з виступів робітників заводів Костянтинівни **проти** привілейованих бельгійських майстрів і службовців, наголосувала на тому, **що** успіху у боротьбі проти капіталістичних гнобителів можна досягти лише на основі інтернаціональної єдності робітників усіх національностей³. Одначасно соціал-демократична робітнича газета "Форверте", що видавалася у Німеччині, розповіла своїм **читачам про** велику агітаційно-пропагандистську роботу, яку розгорнули катеринославські соціал-демократи серед пролетарських мас усієї Південної Росії⁴.

Вперше проголошений основоположниками марксизму в їх "Маніфесті Комуністичної партії" безсмертний лозунг "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" на той час уже досить глибоко проник у маси передових робітників Росії, згуртовуюча всіх трудящих до інтернаціональної боротьби проти всіх форм соціального і національного поневолення. Процес **же** засвоєння робітниками інтернаціоналістських ідей "Маніфесту Комуністичної партії", на базі яких розвивалися інтернаціоналістські традиції пролетаріату України, так пізніше описував видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави К.С.Ворошилов - тоді учасник одного з соціал-демократичних агітаційно-пропагандистських гуртків, багато яких виникло на рубежі XIX і XX ст. на заводах і шахтах Донбасу: "У ході читання я намагався пояснити слухачам важкі місця, ілюстрував їх прикладами з нашого заводського життя. Особливо сподобалося нам, як Маркс і Енгельс писали про робітничий клас... Кожний з нас **уже** усвідомлював, що він **є** учасником великої армії праці і готовий віддати всі сили за спільну справу, за поліпшення життя робітничого класу і всього народу. Свідомість своєї правоти і сили окриляла нас, і ми старалися дуже обережно роз'яснити робітникам усе те, про що дізнавалися самі на заняттях гуртка .

Традиційними стали й матеріали інтернаціоналістського змісту, які друкувала нелегальна періодична преса російських революційних соціал-демократів, в тому числі й тих, які діяли на Україні, використовуючи твори антисамодержавного змісту, написані класиками вітчизняної художньої літератури. Так, висвітлюючи дипломатичну поїздку царя Миколи II у Францію, "Южный рабочий" передрукував опублікований у французьких газетах лист Л.М.Толстого, в якому викривалася ворожа як російському, так і французькому народам суть угоди царизму з буржуазним урядом Франції. А далі йшли узагальнюючі рядки інтернаціоналістського змісту, надруковані від імені свідомих робітників Росії: "Своею боротьбою за соціалістичний, суспільний лад ми доб'ємося не лицемірного, а справжнього союзу всіх народів не для експлуатації і гноблення кого-небудь, а для повного братнього життя всього трудящого людства .

Усталилася серед пролетарів України на рубежі XIX і XX ст. й інтернаціоналістська традиція, започаткована ще за життя К.Маркса і Ф.Енгельса робітниками зарубіжних країн Європи, проводити демонстрації та мітинги під червоними прапорами світового пролетаріату. В 1904-1902 рр., наприклад, під червоними прапорами організовувалися політичні демонстрації робітників Катеринослава і Миколаєва, Києва і Харкова⁷. Отже, практика розвитку революційного руху на Україні в перші роки XX ст. повністю підтвердила вірність, політичних настанов ленінської "Искры", яка вказувала, що демонстрація є серйозним засобом інтернаціоналістського виховання робітничого класу³, а значить, і утвердження її як інтернаціоналістської традиції.

Велику роботу по інтернаціоналістському вихованню пролетарів вели революційні соціал-демократи-іскрівці. Через нелегальні прокламації вони навчали робітників порядку проведення демонстрацій, поширювали для заучування тексти революційних пісень тощо. Так, 1902 р. у Полтаві місцевий комітет РСДРП розмножив гектографований текст революційної пісні "Марсельеза" з поміткою "Для заучування на пам'ять до демонстрації" і одночасно надрукував масовим тиражем прокламацію з роз'ясненням історичного значення свята 1 Травня для справи міжнародного пролетаріату та розповіддю, як цей день відзначають робітники за рубежом: "кидають роботу і струнками лавами, з розгорнутими прапорами, зі співом революційних пісень проходять головними вулицями міст, збираються у великих вільних приміщеннях або під відкритим небом. Там вожді, робітників виголошують промови" .

Виховання пролетаріату в дусі класової солідарності з боротьбою всього російського робітничого класу і робітників західноєвропейських країн було найважливішим напрямом діяльності місцевих соціал-демократичних організацій України. Розповсюджені ними листівки, прокламації розповідали про революційний рух робітників зарубіжних країн, сприяти засвоєнню досвіду їх боротьби, розвінчували шовіністичну політику царизму і його посіпак - буржуазних націоналістів, роз'яснювали необхідність єднання робітників без розрізнення національності для боротьби проти економічного, політичного і національного гніту, систематично інформували робітників України про боротьбу пролетарів Петербурга, Москви, Закавказзя та інших пролетарських центрів країни.

Найбільший вклад у справу інтернаціоналістського виховання і єднання пролетаріату всієї країни внесла на початку III ст. ленінська "Искра", Газета користувалася широкою популярністю серед робітників України. Революційні соціал-демократи, що підтримували інтернаціоналістський ідейний напрям "Искры", очолили й масовий загальний політичний страйк влітку 1903 р., що охопив увесь Південь Росії, переважно - Україну і Закавказзя. Серед страйкуючих, арештованих поліцією в Одесі, були росіяни, поляки, литовці, євреї, німці, греки, грузини, турки, перси, татари та ін.⁸ У Києві національний склад страйкуючих також був дуже різноманітний. "Нехай приклад наших ростовських, бакинських і одеських товаришів вдихне в нас жагду боротьби з експлуатацією і безправ'ям", - звертались до робітників київські соціал-демократи. Активною участю в загальнополітичному страйку робітники багатьох міст України яскраво продемонстрували інтернаціональну єдність з усіма національними загонами російського пролетаріату.

У дні страйку за кордоном відбувся III з'їзд РСДРП, який поклав початок історії більшовизму, що, за відомим виразом В.І.Леніна, "існує, як течія політичної думки і як політична партія з 1903 року"⁹. Утворення більшовицької партії - торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму у всеросійському робітничому русі. "Партія, - писав В.І.Ленін, - щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської"-Найактивнішу участь у боротьбі за створення єдиної інтернаціональної РСДРП взяли професійні революціонери з робітників України - К.С.Ворошилов, А.К.Войпехович, І.Ю.Захаренко, Г.І.Кашевський, І.А.Кристаловський, Г.П.Матлахов, Г.І.Петровський, П.І.Пузанов, О.Г.Скороход, П.П.Татько, А.В.Трофимов, І.А.Чигрин, десятки інших передових про-

летарів різних національностей⁴⁴. Під керівництвом створеної на інтернаціоналістських засадах партії всеросійського пролетаріату продовжували далі розвиватися міцніти інтернаціоналістські традиції робітників України.

- * Плахов В.Д. Традиции и общество : Опыт филос.-социол.исслед. М., 1982. - С. 136, 439, 440, 460.
- ² Ленін В.І. Насущні завдання нашого руху // Повне збір. творів. - Т. 4, - С. 358.
- ³ Наше отношение к иностранным рабочим на русских заводах // Юж рабочий. - 1900. - В 3. - Ноябрь.
- ⁴ Очерки истории Днепропетровской партийной организации. - Днепропетровск, 1979. — С. 34.
- ⁵ Ворошилов К.Е. Рассказы о жизни : Воспоминания, - М., 1968» - С. 94-92.
- ⁶ Царь во Франции // Юж рабочий. - 1904. - S 7. - Дек,
- [^] Лавров Ю.П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (-1895--1904).- К., 1970. - С. 442-443, 145, 446, 447; 457; Кирьянов Ю.И. Демонстрации рабочих России в 1904 г. // Рабочее движение в России в период империализма ; Сб. ст. - М., 1982. - С. 45, 20, 24, 25,
- ⁸ Ктитарев С.О. Ленінська " Искра" і піднесення революційного руху на Україні. . К., 1959. - С. 434,
- ⁹ Полтаві 800 років, 1474-1974 : 36. документів і матеріалів, - К., -1974. - С. 93—97.
- ¹⁰ Ушаков А.В. Борьба за единство рабочего класса России : Деятельность В.И.Ленна и большевиков по сплочению пролетариата. - М., 1981. - С. 462.
- ** Парасунько О.А. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. - Киев, 1953. - С. 82.
- Ленін В.І. Дитяча хвороба "лівізми" в комунізмі // Повне збір. творів. - Т. 44. - С. 6.
- ¹³ Ленін В.І. До єврейських робітників // Там же. - Т, 40. - С. 253.
- Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. - Киев, 1978. - С. 34,

П.І.Воробей

ФОРМУВАННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКИХ ТРАДИЦІЙ РОСІЙСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ТА ЇХ ВИЯВЛЕННЯ ПІД ЧАС ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ НА ПІВДНІ РОСІЇ 1903 р.

Інтернаціоналістські традиції російського робітничого класу зароджувалися і розвивалися одночасно з його формуванням і розвитком. Очоливши на рубежі XIX і XX.ст. визвольний рух проти царизму, пролетаріат Росії не лише бережно зберіг попередні революційні традиції, став гідним спадкоємцем інтернаціоналістських тенденцій попередніх поколінь революціонерів (декабристів, революціонерів—демократів, революційних народників), але й значно розвинув їх, створював нові традиції, в тому числі - інтернаціоналістські.

Процес формування пролетарських інтернаціоналістських традицій в Росії пройшов до літа 1903 р. два основних етапи. Перший етап (від 60-х до середини 90-х років XIX ст.) - це час, коли під впливом поширення марксизму, діяльності Першого Інтернаціоналу і Паризької Комуні створювалися умови для появи пролетарських інтернаціоналістських традицій. До перших інтернаціоналістських дій передових робітників слід насамперед віднести діяльність перших двох російських робітничих союзів у 70-х роках¹, а також пропаганду інтернаціоналістських ідей першими марксистськими соціал-демократичними групами і гуртками, першими професійними революціонерами-робітниками тощо у 80-х - першій половині 90-х років².

Другий, якісно, новий етап поширення інтернаціоналістських ідей наступив з початком пролетарського періоду визвольного руху проти царизму в другій половині 90-х років, коли були створені і діяли "Союзи боротьби за визволення робітничого класу", соціал-демократичні комітети. Центром формування пролетарських інтернаціоналістських традицій стала ленінська "Искра". Активними пропагандистами ідей пролетарського інтернаціоналізму були іскрівські соціал-демократичні організації,

агенти "Искры". У великих містах! промислових центрах, де, як правило, жили робітники різних національностей, традиційними формами і засобами їх інтернаціонального згуртування стали страйки пролетарської солідарності, вуличні демонстрації і мітинги. Все частіше у виступах робітників органічно і нерозривно перепліталися економічні і політичні вимоги, протест проти національного гніту і заклики до інтернаціональної єдності. Саме в 3900-1903 рр. починаючи з харківських травневих днів, значення яких високо оцінив В.І.Ленін, святкування Першого Травня, яке супроводжувалося політичними страйками, демонстраціями, мітингами, маївками тощо, стало на всі наступні роки постійною інтернаціоналістською традицією робітників дожовтневої Росії⁴.

Загальний страйк 1903 р. став логічним завершенням другого етапу формування пролетарських інтернаціоналістських традицій і одночасно початком створення нових. Характерним для всього подальшого революційного руху дожовтневої Росії стали загальні страйки - всеросійські або такі, що відбувалися одночасно в кількох регіонах. У страйковій влітку 1903 р. вперше широко були використані всі відомі на той час форми революційної боротьби робітників, що стало традиційним для всіх наступних загальних страйків.

Страйк липня-серпня 1903 р. став найбільшим, як за кількістю учасників (близько 250 тис. чоловік)⁵, так і за охопленням великої території Півдня Росії (страйк охопив великі і малі міста та залізничні станції, робітничі селища та інші населені пункти, а також ряд шахт, рудників та підприємств, розташованих за межами населених пунктів). На Закавказзі виступами робітників були охоплені Акстафа, Баку, Баладжари, Батум, Боржом, Евлах, Михайлово, Поті, Тифліс, Сачхере, Семтврдіа, Сурам, Чіатура, Шорапая та інші міста і населені пункти. На Україні і в Криму виступами робітників були охоплені не менш як 32 населених пункти. Серед них Бахмут, Бізула, Біла Церква, Єлисаветград, Житомир, Катеринослав, Каховка, Керч, Київ, Костянтинівка, Краматорськ, Макіївка, Миколаїв, Одеса, Севастополь, Сімферополь, Слов'янськ, Суми, Чернігів, Херсон, Феодосія, Ялта. Крім того, виступи робітників відбувались в ряді російських і білоруських міст, сусідніх з Україною і Закавказзям - Бобруйськ, Борисоглебськ, Таганрог та ін. Всього, за даними О.А.Парасунька, виступами робітників було охоплено не менш як 63 населених пункти⁶.

Аналіз прізвищ учасників страйку, які зустрічаються в різних джерелах і літературі, свідчить, що за національністю найбільш численними групами страйкарів були азербайджанці, грузини, росіяни, українці, а всього приймали участь у страйку робітники не менш як 27 національностей⁷.

Таким чином, загальний страйк 1903 р. охопив в основному Закавказзя і Україну - два регіони з великою національною строкатістю населення. Страйк не став всеросійським, але солідарність з ним і відгуки на нього вплинули на всі експлуатовані маси країни. Як відзначив у жовтні 1903 р. відомий революціонер-ленінець Б.М.Кнунянц, цілий ряд вдалих демонстрацій, широка масова агітація, нарешті, знаменні загальні страйки влітку 1903 р. значно революціонізували всі верстви населення⁸. Вперше сколихнулися найвідсталіші маси робітничого класу, частина трудового селянства і демократичної інтелігенції, а в окремих місцях страйк викликав заворушення серед солдатів і матросів⁹. Жорстокі царські репресії, що почалися з перших днів страйку, не зірвали його, задушений або недопущений в одних місцях, страйк неминуче спалахував у інших. Повного краху зазнала зубатовщина, пропаганда есерів, опортуністичної частини соціал-демократів, місцевих буржуазних націоналістів не мала успіху¹⁰. Це була одна з перших важливих перемог сил пролетарського інтернаціоналізму над опортунізмом і місцевим буржуазним націоналізмом. Страйк переконливо показав, що не тільки в Центральній Росії, а й в національних окраїнах зріли бойові інтернаціональні сили пролетаріату.

Страйк 1903 р. продемонстрував велику роль ленінської "Искры" в інтернаціоналістському вихованні робітничого класу. Утвердивши ще одну славу інтернаціо-

налістську традицію в робітничому русі, газета стала зразком для більшовицької преси в наступні роки. "Искра" вчила російських робітників здійснювати поставлене В.І.Леніним інтернаціональне завдання - очолювати боротьбу всіх народів Росії за їх визволення від національного гніту, свободу і рівноправність. 15 липня 1903 р. в "Искре" В.І.Денін писав, що успіх визвольної боротьби всякої національності, задавленої царизмом, залежить від повної єдності і спільних дій робітників усіх національностей з руським пролетаріатом**. Створена на Другому з'їзді РСДРП інтернаціональна партія більшовиків об'єднувала революціонерів багатьох національностей, що очолили революційну діяльність робітничого класу, науково обґрунтувала, зміцнила і розширила його інтернаціоналістські традиції, стала організатором і керівником інтернаціоналістського виховання трудящих мас багатонаціональної Росії. В постанові ЦК КПРС "Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП" відзначається: "З моменту заснування Комуністична партія Радянського Союзу незмінно керується принципами пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Вся її історія - найяскравіший приклад нерозривного поєднання національного й інтернаціонального""*2.

* Сарбей В.Г., Полухіна О.М, Запровадження і розвиток інтернаціоналістських традицій у класовій боротьбі пролетаріату України (70-ті роки ДХ ст. - 1903 р.) // Укр. іст.журн. - 1983. - * 7. - С. 71-74.

2 История Коммунистической партии Советского Союза : В 6-ти т. - М., 1964. - Т. 4. - С. 95-99, 442-479.

3 Див.: Ленін В.І.Передмова до брошури "Травневі дні у Харкові" // Повне збір. творів. - Т. 4. - С. 347-348, 353.

4 Первое Мая в царской России, 1898-1946 гг. г Сб. документов. - М., 1939. - С. 3-282, 288-300.

5 Історія Української РСР : Корот. нарис. - К., 1984. - С. 221.

6 Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г. : Сб. документов. - М., 1938. - С. 34-460; Исковские организации на Украине : Сб. документов и материалов. - Киев, 1950. - С. 374-372; Бортников І. Загальний страйк 1903 року на Півдні Росії.- К., 1948. - С. 50-85; Парасунько О.А. Загальний страйк на Півдні Росії 1903 р // Рад. Енцикл. історії України. - 1970. - Т. 2. - С. 462.

7 Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г. - С. 24-22, 197; Всеобщая стачка 1903 года на Украине : Сб» ст. - Харьков, 1928. - С. 55, 63; История Азербайджана : В 3-х т. - Баку, 1960. - Т. 2. - С. 495-496; Історія Української РСР В 8-ми т. - К., 1978. - Т. 4. - С. 36-38; та ін.

8 Кнуянц Б.М. Новый разбой // Избр. произведения, - Ереван, 1958. - С. 41.

9 Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г. - С. 56, 96-97, 105, 435; Всеобщая стачка 1903 года на Украине. - С. 28-33, 49 -54, 79-80; Бортников І. Июльские дни 1903 года на Юге России. - Одесса, 1953. - С. 409-445, 148-120; Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901-1904 рр. - К., 1978. С. 61-62; та ін.

10 Див.: Ленін В.І. Ера реформ // Повне збір. творів. - Т. 7. - С. 303-304, 482; Бортников І. Вказ, праця. - С. 83-405; Парасунько О.А. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. - Киев, 1953. - С. 64; Спицький В.Є. Вказ. праця. - С. 84-86; та ін.

** Див.: Ленін В.І. Національне питання в нашій програмі // Повне збір. творів. - Т. 7. - С. 229-234.

Л0 Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП : Постанова ЦК КПРС // Комуніст України. - 1983. - № 5. - 6, 9.

М.Ю.Раковський

РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ РОСІЙСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І БАНКРУТСТВО ЇХ КРИТИКІВ

В наші дні спостерігається посилення громадського інтересу до проблеми традицій.В умовах вдосконалення соціалізму в нашій країні питання історичної наступності революційних і трудових традицій має яскраво виражений політичний характер.В преамбулі Конституції СРСР відзначається,що радянський народ,керуючись ідеями наукового комунізму,с вірним своїм революційним традиціям.У світлі рішень XXIII з'їзду ЦКРС, інших важливих рішень партії та Радянського уряду зростає значення вивчення місця та ролі революційних традицій нашого народу в розв'язанні завдань дальшого розвитку соціалістичного суспільства.

Проблема революційних традицій російського робітничого класу знайшла своє глибоке та всебічне методологічне й конкретно-історичне висвітлення в ідейній спадщині В.І.Леніна. Так, у праці "Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?" В.І.Ленін писав: "...російський РОБІТНИК, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, повалить абсолютизм і поведе РОСІЙСЬКИЙ ПРОЛЕТАРИАТ (поруч з пролетаріатом УСІХ КРАЇН) щзюлиьштает^ ПЕРЕМОЖНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ". У цій лаконічній і разом з тим багатогранній формулі розкривається суть революційної ролі російського робітничого класу, отже, і джерело формування революційних традицій.

Уже загальний страйк на Півдні Росії 1903 р. показав все значення поєднання масового робітничого руху з марксизмом, боротьби пролетаріату з рухом народних мас, став важливим етапом формування революційних традицій, їх утвердження й розвитку напередодні першої російської революції. У страйку яскраво виявилися загальні закономірності формування революційних рис російського пролетаріату та конкретно-історичні особливості цього процесу, що визначалися соціально-економічними умовами розвитку південного регіону, для якого була характерна висока політична активність мас. Загальний страйк і наступні політичні події переконливо показали, що політичне формування російського пролетаріату, зростання його класової самосвідомості та революційне загартування можливі лише під безпосереднім керівництвом марксистської партії нового типу. Саме така партія була створена В.І.Леніним у цей період.

У працях В.І.Леніна визначені основні методологічні аспекти дослідження проблеми революційних традицій російського робітничого класу в історичній науці. Мо- ва йде насамперед про вивчення конкретно-історичних об'єктивних і суб'єктивних передумов формування революційних традицій, їх джерел та тих якостей російського робітничого класу, які уже виявилися на початку ХХ ст. і визначили його роль гегемона в двох буржуазно-демократичних революціях у період імперіалізму. Важливим є також розкриття провідної ролі російського робітничого класу в створенні політичної армії соціалістичної революції, класу, який з Великого Жовтня йде в авангарді міжнародного революційного і робітничого руху. Серйозну увагу слід приділяти вивченню проблеми спадкоємності традицій, зростаючій ролі радянського робітничого класу в умовах будівництва соціалізму в СРСР, перетворенню його у провідну силу нової соціальної та інтернаціональної спільності - радянського народу в період розвинутого соціалізму.

Всі ці аспекти визначають і міжнародне значення революційних традицій радянського робітничого класу на сучасному етапі. Вони стимулюють світовий революційний процес, сприяють звуженню зони імперіалістичного панування в світі. Не випадково проблема традицій російського пролетаріату завжди перебувала і перебуває в полі зору наших ідейних противників за рубежом і є об'єктом гострої ідеологічної боротьби. Буржуазні соціологи, фальсифікатори історії всіляко намагаються принизити роль російського робітничого класу, значення його революційних традицій².

Найпоширенішою є доктрина "азіатської відсталості" робітничого класу Росії. Загалом вона не нова. Це суміш меншовицьких, неотроцькістських суджень, підхоплених і модернізованих "доктринами від радянології" (Р.Петербідж - США, Г.Раупах - ФРН, Е.Карр - Англія та ін.). Її використовують і ренегати марксизму -Л.Фішер, Р.Гароді та ін. Доктрина "азіатської відсталості" Росії та робітничого класу нашої країни виступає як інструмент фальсифікацій міжнародного значення ленінізму, нашого історичного досвіду в епоху протистояння соціалізму і капіталізму.

До цієї доктрини примикає так звана "теорія партії". Її прихильники намагаються обґрунтувати ідею про те, що більшовицька партія була створена В.І.Леніним волюнтаристським шляхом, щоб замінити відсутній або слабкий пролетаріат, заштампувати діяльність цілого класу печаткою "тоталітарного режиму", "сліпої юрби" та ін. Робиться спроба представити партію більшовиків такою, яка нав'язує свою

волю масам, що через свою "несвідомість", "відсталість" ніби й не прагнули до революційної боротьби і соціалістичної революції.

На службі антирадянщини та антикомунізму вербує "теорія" "селянського походження" робітничого класу Росії. По суті, мова йде про гальванізацію меншовицьких поглядів про те, що робітничий клас через свою кількісну меншість не міг бути виразником інтересів більшості населення країни.

Один з найбільш відомих радянологів американський професор Р.Пайпс в книзі "Соціал-демократія і робітничий рух у Санкт-Петербурзі в 1895-1897 рр.", в інших своїх роботах пише, що в Росії відсутній робітничий рух і він не має майбутнього. Для критики цих положень Р.Пайпса важливими є дані В.І.Леніна про чисельність і склад пролетаріату Росії в середині 90-х років ІІІ ст.. наведені ним у книзі "Розвиток капіталізму в Росії" (фабрично-заводські, гірничі та залізничні робітники становили майже 1,5 млн, чоловік, робітника-надомники - близько 2 млн., будівельні робітники - біля 1 млн., робітники, зайняті "чорними" роботами в індустріальних центрах - близько 2 млн., сільськогосподарські робітники - близько 3,5 млн. чоловік)⁰.

До революції в Росії майже 60 % всього пролетаріату країни зосереджувалось на великих підприємствах, де було 500 та більше робітників. В 1913 р. в Росії нараховувалося близько 20 млн, робітників, в тому числі фабрично-заводських - приблизно 4,5 млн. Але головне не в цих даних. Провідна роль робітничого класу у визвольному русі визначилася не його часткою в кількісному складі населення, а його організованістю, політичною свідомістю, колективізмом, Інтернаціоналізмом. В.І.Ленін переконливо спростував наукову неспроможність тверджень про "незрілість" робітничого класу, глибоко й всебічно обґрунтував його революційне майбутнє, і керівну роль у визвольному русі. Він неодноразово підкреслював думку про те, що ніде в світі, крім Росії, робітничому класу не вдалося розгорнута таку революційну енергію.

Весь досвід історії спростовує домисли буржуазної історіографії. В нашу динамічну епоху щоденно й в масовому масштаб! відбувається банкрутство "критиків" ролі робітничого класу і його революційних традицій, що не старіють з часом і є надійною й перевіреною зброєю революційного перетворення світу» Славний шлях нашого героїчного робітничого класу пролягає через горнило трьох революцій, суворі випробування громадянської та Великої Вітчизняної воєн, через роки соціалістичного творення.

Комуністична партія приділяє неослабну увагу формуванню нової людини, вихованню радянських людей у дусі поваги до славних революційних традицій робітничого класу, підтримує все передове й прогресивне, разом з тим сміливо дає відсіч усьому, що суперечить радянському способу життя. Радянська історична наука, виходячи із своєї соціальної функції - формування марксистсько-ленінського світогляду - постійно приділяє велику увагу дослідженню актуальних проблем історичної спадкоємності революційних традицій та їх ролі в суспільному розвитку, науково-аргументовано викриває фальсифікаторські прийоми буржуазної пропаганди.

⁰ Ленін В.І. Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне збір. творів. - Т. 1. - С. 290.

² Див.; Малафеев Л.В. Великий Октябрь в банкротство его "критиков". - М.: Политиздат, 1982. - 160 е.; Ясковец Г.А. Правда и ложь о рабочем классе: Критика соврем. буржуаз. историографии Англии и США о роли пролетариата в Февр. и Октябр. революциях. - М.: Мысль, 1978. - 200 е.; Великий Октябрь, рабочий класс и современная буржуазная историография / Отв. ред. В.В.Робижев. - М.: Наука, 1977. - 127 е.; Игрицкий Ю.В. Мифы буржуазной историографии и реальность истории: Соврем. амер. и англ. буржуаз. историография Великой Октябр. соц. революции. - М.: Мысль, 1977. - 271 е.; Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии / Под ред. Л.С.Гапоненко, К.В.Гусева. - М.: Мысль, 1977» - 375 е.;

^Q Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. - Т. 3. - С. 550-551.

РЕВОЛЮЦІЙНІ СОЦІМ-ДЕМОКРАТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
У РОБІТНИЧОМУ РУСІ РОСІЇ НА ПІСЯТКУ Ж ст.

М.В. Демченко

З ІСТОРІЇ ПОШИРЕННЯ МАРКСИСТСЬКИХ ІДЕЙ
СЕРЕД РОБІТНИКІВ ОДЕСИ

Процес поширення марксизму, виникнення і діяльності соціал-демократичних організацій у нашій країні, в тому числі й на Україні, являє собою яскраву сторінку історії становлення ленінської більшовицької партії, в умовах активізації суспільного життя в країні теорія наукового соціалізму діставала все ширше визнання серед революційної інтелігенції та передових робітників у багатьох містах, в тому числі і в Одесі, яка як портове місто була важливим пунктом транспортування в Росію марксистської літератури з-за кордону. Не випадково Одеса за кількістю виявленої і конфіскованої жандармами марксистської літератури вже на рубежі 80-90-х років XIX ст. посіла перше місце на Україні¹,

На той час тут існувало кілька гуртків самоосвіти, учасники яких (переважно учнівська молодь) читали й обговорювали літературу революційного змісту, в тому числі й марксистську, яка видавалася групою "Визволення праці". Перший соціал-демократичний гурток в Одесі виник на початку 4890 р. До його складу входили робітники-будівельники. Але він проіснував недовго. Восени того ж року його учасники були заарештовані². У 4892-1893 рр. з ініціативи Ю.М.Стеклова (професіональний революціонер, відомий партійний і радянський діяч) була створена соціал-демократична група, яка поклала початок систематичній пропаганді соціал-демократичних ідей серед робітників, Члени групи багато зусиль і часу докладали до вивчення марксистської літератури. На перше місце ставилося ґрунтовне знайомство з творами К.Маркса і Ф.Енгельса, "В нашому розпорядженні були, - зазначав Ю.Стеклов у своїх спогадах, - "Капітал", т. 4 і 2, "Маніфест Комуністичної партії", "Наймана праця і капітал", "Промова про свободу торгівлі" в російському перекладі, "До критики політичної економії", "Злиденність філософії" К.Маркса, "Анти-Дюрінг" і "Становище робітничого класу в Англії" Ф.Енгельса німецькою мовою"³. Одеські соціал-демократи вивчали також видання групи "Визволення праці", зокрема, праці Г.В.Плеханова "Наші незгоди" і "Соціалізм і політична боротьба".

Організатори соціал-демократичної групи багато уваги приділяли встановленню революційних зв'язків у робітничому середовищі, створенню робітничих гуртків і організації у них систематичної пропаганди марксистських ідей. У 4893 р. в Одесі діяло вже близько десяти-робітничих соціал-демократичних гуртків⁴.

Найбільшим щодо кількості членів був соціал-демократичний хурток моряків торговельного флоту, організатором і керівником якого став штурман далекого плавання І.М.Калашников. Для розширення зв'язків серед моряків і робітників порту Калашников поступив на службу рядовим матросом і, переходячи з пароплава на пароплав, невтомно агітував, організовував все нових гуртківців. У порту були влаштовані дві конспіративні квартири, де двічі на тиждень відбувалися заняття гуртка. За свідченням жандармських документів, один з учасників гурткової роботи показав під час слідства, що Калашников "неодноразово говорив про робітничий рух на Заході, про наслідки, яких добилися там робітники шляхом страйків ^асоціацій, що того ж самого добилися б ми тут, якби з'єдналися і розвивалися"⁵.

На заняттях гуртка Калашников розповідав про причини тяжкого становища російських робітників, читав і роз'яснював марксистську літературу та роздавав її гуртківцям для розповсюдження серед робітників і матросів, Цю літературу він сам привозив з-за кордону. Зокрема, один з транспортів такої літератури він до-

с

ставив в Одесу з Лондона , "Всі свої сили багатовидарованої натури І.Калашников присвятив, - як відзначав Ю.Степяков, - пропаганді серед робітників"⁷. Поступово гурток моряків, керований І.Калашниковим, став центром одеської соціал-демократичної організації .

Помітну роль у діяльності першої одеської соціал-демократичної організації відіграв гурток робітників Головних залізничних майстерень Одеси, керівником якого був робітник Л.Яковлев. У цьому гуртку часто проводив заняття і читав лекції Ю.М.Степков⁹,

Активну діяльність розгорнув у 1893 р. гурток будівельників, ядром якого були робітники І.Хохлов, С.Єфімов, І.Назаров, М.Оводов та інші, які пройшли вже школу соціал-демократичної пропаганди у робітничому гуртку, що діяв у 1890 р."⁸

У той час в Одесі розгорнули діяльність й інші робітничі гуртки, зокрема, гурток ремісників-шевців на Молдаванці: "Справа наша розвивалася блискуче, - згадував Ю.Степков. - У різних частинах міста були гуртки, нам вдалося встановити зв'язки з робітниками найрізноманітніших професій .

Одеські соціал-демократи намагалися створити свою підпільну друкарню, щоб передруковувати найбільш популярну серед робітників марксистську літературу і видавати нелегальну газету^{*2}. Але здійснити цей задум їм не вдалося. У кінці січня 1894 р. почалися обшуки і арешти, внаслідок яких перша соціал-демократична організація Одеси і створені нею робітничі гуртки майже повністю були розгромлені. Уціліли лише окремі робітничі гуртки, зокрема будівельників, що продовжували революційну роботу в місті. З робітників-будівельників, які вели активну пропагандистську роботу в 1894-1895 рр., слід назвати П.Аніконова, П.Меркулова, І.Гладких та ін. Вони організовували нові робітничі гуртки серед будівельників, залізничників і робітників інших промислових підприємств міста, вели в них революційну пропаганду. "І не безуспішно", - підкреслювалося в жандармських донесеннях у департамент поліції^{*3}.

Знаменною подією в житті соціал-демократичних робітничих гуртків Одеси було перше святкування в 1895 р. Міжнародного свята робітників - Першого Травня. На сходці, яка відбулася в Ботанічному саду, були присутні близько 50 робітників^{*4}. У своїй промові, що мала яскраво виражений політичний характер, П.Аніконов докладно розповів про Першотравневі страйки петербурзьких та інших робітників і закликав учасників сходки до об'єднання і організованої боротьби за знищення експлуататорського ладу, за політичні свободи і права^{*5}. Політичний характер мала і промова П.Меркулова . А в цілому першотравнева сходка і промови Аніконова та Меркулова сприяли тіснішому об'єднанню робітників, їх згуртуванню, піднесенню їх класової свідомості й пролетарської солідарності.

Серед новостворених робітничих гуртків у 1895 р. своєю активністю виділявся гурток заводських і фабричних робітників під керівництвом М.Кульчицького (службовця одеського окружного суду, який у 1893-1894 рр., будучи студентом Київського університету, брав участь у революційній роботі "Російської соціал-демократичної групи" в Києві). Працюючи в Одесі, він підтримував зв'язки з київськими соціал-демократами, часто одержував від них марксистську літературу. Члени групи М.Кульчицького читали її, вели бесіди на теми про робітничі питання, мали свою касу для надання допомоги під час страйку тощо . Правда, і цій групі не вдалося закріпити свої перші успіхи революційної діяльності, оскільки 22 грудня 1895 р. на сходці, що відбувалася на квартирі робітника Ф.Письменного, були заарештовані М.Кульчицький та інші члени групи. Серед вилученої у них марксистської і соціал-демократичної літератури був другий том "Капіталу" К.Маркса, праця "Походження сім'ї, приватної власності і держави" Ф.Енгельса та інші видан-

\ 8

ня . А на початку 1896 р. була розгромлена майже вся соціал-демократична група М.Кульчицького. З цього приводу Г.В.Плеханов писав: "В Одесі заарештовано багато наших друзів"^{*9}. Проте, незважаючи на часті провали і масові арешти, діяльність соціал-демократичних гуртків в Одесі не припинялася. Гуртківці, яким вда-

лося уникнути арешту, в наступні роки продовжували революційну роботу серед одеських робітників, прагнучи до їх об'єднання і створення єдиної соціал-демократичної організації.

В.І.Ленін, надзвичайно високо оцінюючи заслуги перших соціал-демократичних гуртків і груп в історії визвольного руху і створенні РСДРП, підкреслював: "В свій час гуртки були необхідні і відіграли позитивну роль... соціалістична робітничая партія не могла розвинути інакше, як з гуртків"¹⁰, Діяльність перших соціал-демократичних гуртків в Одесі, що полягала у поширенні марксистських ідей, відіграла позитивну роль у революційному вихованні трудящих мас, які алітку 1903 р. стали застрільниками загального страйку на Півдні Росії.

- ¹ З історії Одеської партійної організації : Нариси. - Одеса, 1962. - С. 22»
- ² Центральний державний історичний архів УРСР. - Ф. 419, оп. 1, спр. 1727, арк. 14, 25-27. (Далі: ЦДА УРСР.)
- ³ Стеклов Ю.М. Борьба за социализм : Очерки из истории обществ, и рев. движений в России. - М.Л., - 1924. - Ч. 2. - С. 177-178.
- ⁴ З історії Одеської партійної організації. - С. 28; Стеклов Ю.М. Указ. соч. - С. 262
- ⁵ Полевой Ю.З. Зарождение марксизма в России, 1883-1894 гг. - М., 1959. - С. 480-481; Стеклов Ю.М. Вказ. праця. - С. 23, 34, 50, 51.
- ⁶ Бистренко П.П. З Історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець ХІ ст.) - К., 1958. - С. 52.
- ⁷ Стеклов В.М. Указ. соч. - С. 256.
- ⁸ Там же, - С. 296.
- ⁹ Центральний державний архів Жовтневої революції, найвищих органів державної влади і органів державного управління СРСР. - Ф. 102, оп. 7, 1894, спр. 30, арк. 54-55. (Далі: ЦДАЖР СРСР).
- З історії Одеської партійної організації. - С. 24.
- ¹⁰ Стеклов Ю.М. Указ. соч. - С. 211.
- ¹¹ Там же.
- ¹¹³ ЦДА УРСР. - Ф. 419, оп. 1, спр. 2060, арк. 14-15.
Там же» - Спр. 1059, арк. 47, 99; спр. 2061, арк. 68.
- ¹⁵ Рабочее движение в России в ДХ в. - М., 1950. - Т. 4. - Ч. 1. - С. 172; Красный архив. - 1926. - Т. 6(19). - С. 205-206.
Рабочее движение в России. - С. 836.
- ¹⁷ ЦДА УРСР. - Ф. 419, оп. 1, спр. 2247, арк. 97; Рабочее движение в России, - С. 176.
Полевой Ю.З. Вказ. праця. - С. 485; Летопись революции, - 1924» - № 2 (7). - С. 193.
- ¹⁹ Группа "Освобождение труда". - М.; Л», 1926. - Сб. 5. - С. 216.
- ²⁰ Ленін В.І. Передмова до збірника "За 12 років" // Повне зібр. творів. - Т. 16. - С. 99.

В.В.Ложкін

РОЛЬ РОБІТНИКІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У СОЦІАЛДЕМОКРАТИЧНОМУ РУСІ РОСІЇ, У СТВОРЕННІ ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ (1883-1903 рр.)

Вивченню даної теми радянська історіографія приділяє велику увагу. У таких узагальнюючих працях, як багатотомна Історія КИРС, Біографія В.І.Леніна, а також працях, присвячених В.І.Леніну як творцю марксистської партії в Росії (О.Ф.Костін, М.А.Ковальчук та ін.), дослідженнях по окремим періодам соціал-демократичного руху (М.С.Волін, В.М.Степанов, К.М.Тарновський, В.І.Новиков та ін.), нарисах історії місцевих партійних організацій було виявлено десятки і сотні імен робітників-революціонерів, розкрито їх роль у революційному русі. Вийшла друком велика кількість біографічних нарисів про робітників-революціонерів (М.А.Новосолов, П.А.Березов, Д.Г.Кунцентов та ін.), мемуарна література¹.

Ряд досліджень присвячено аналізу життя і діяльності передових робітників,

правда, на матеріалі інших історичних періодів (А.А.Андреев, І.С.Розенталь) або на місцевому матеріалі (В.Санбуров). За темою написана лише одна праця - кандидатська дисертація Л.С.Зарипової (М., 1964). Зараз склалась диспропорція між великою кількістю наявного в архівах чи розкиданого в різних виданнях фактичного матеріалу і його узагальненням. На назрілу необхідність в узагальненні, більш глибокому вивченні діяльності робітників-революціонерів вказувалося як окремими істориками, так і в рішеннях їх авторитетних форумів².

Завданням даного дослідження є вивчення особливості авангарду пролетаріату - верстви передових робітників, "яких висуває всякий робітничий рух"³, з'ясування його соціальної ролі у процесі з'єднання соціалізму з робітничим рухом, у боротьбі за створення пролетарської партії в Росії.

Щоб дослідження відповідало ленінському принципу обліку всієї сукупності фактів, без жодного винятку, автор багато років працював над створенням інформаційно-пошукової системи на перфокартах (ПС), де були б враховані основні параметри діяльності всіх соціал-демократів Росії за досліджуваний період. Тим самим зроблено спробу використати в історико-партійній науці методи, які застосовуються у природничих науках і починають застосовуватися у дослідженні економічної історії суспільства, що дозволяє дати кількісні характеристики різноманітним явищам. На перфокартах були закодовані біографічні дані учасників соціал-демократичного руху: стать, вік, національність, галузь виробництва, професія, освіта, час вступу у революційний і соціал-демократичний рух, виконувані партійні доручення, ув'язнення, перебування на засланні та ін. Програма, за якою складена ПС, опублікована в статті автора (История СССР, 1983, № 2).

Дане дослідження є прямим продовженням великої колективної праці, яку здійснила група істориків під керівництвом В.І.Невського по виявленню учасників соціал-демократичного руху 1880-1904 рр., працюючи над підготовкою до публікації Біобібліографічного словника соціал-демократів. У ньому використані підготовлений до друку рукопис та гранки Словника (19 томів), що зберігаються в архіві. Джерелознавчий аналіз показав, що тут були враховані всі відомі Департаменту поліції учасники соціал-демократичного руху, всі соціал-демократи, які згадуються у революційній періодиці, в газетах та журналах різних політичних напрямків початку століття, в усій мемуарній, науковій, науково-популярній літературі, яка вийшла друком до 1930 р. Один лише список опублікованих джерел, використаних авторами Словника, займає декілька десятків сторінок. (Докладніше про джерельну базу дослідження див. ту ж статтю в журналі "История СССР", 1983, № 2). Вибірковий аналіз свідчить, що цей матеріал може бути надійною основою наукового дослідження. В нашій ПС закодовані біографії понад 5 тис. учасників соціал-демократичного руху 1883 - 1904 рр. Вони складають репрезентативну вибірку 35 % всіх учасників соціал-демократичного руху того часу.

Першим напрямком нашого дослідження є аналіз соціального складу соціал-демократичних організацій 1883-1903 рр. Це питання викликає великий науковий і політичний інтерес. Наші дані спростовують вимисли сучасної буржуазної історіографії про начебто інтелігентський склад РСДРП до 1905 р., що повторюють писання меншовиків, троцькістів, буржуазних лібералів, проти яких у свій час боровся В.І.Денін.

Із 5086 учасників соціал-демократичного руху, закодованих в ПС, лише 1811 чоловік можна з певністю вважати членами РСДРП 1883-1903 рр. (правильність наших даних підтверджує той факт, що за матеріалами ПС в 1903 р. членів РСДРП було понад 3,5 тис., тобто вони співпадають з підрахунками Ш при ЦК КПРС, зробленими іншими методами)⁴. За даними ПС, питома вага робітників в соціал-демократичних організаціях постійно зростала. У період "утробного" розвитку соціал-демократії. (1883-1893) робітники становили меншість - 42 % (у 1892 - 1893 рр. - 47,1 %). З початком пролетарського етапу визвольного руху в Росії і

Дані ПС свідчать також про видатку роль робітників у створенні партії, що відзначав і В.І.Ленін. Майже половина революціонерів-професіоналів вийшла із числа робітників.

В іскрівський період, коли здійснювався ленінський план створення партії, роль робітників-революціонерів особливо зросла. Якщо прийняти кількісні дані про їх участь у революційному русі з 1883-1903 рр. за 100 %, то на 1902-1903 рр, припадає діяльність близько 60 % робітників - авторів книг, статей, листівок, 76 % - членів партійних комітетів, 84 % - керівників і активних учасників масових революційних виступів. Число робітників у соціал-демократичних організаціях у 1902 - 1903 рр. у 84 рази перевищувало середню їх кількість у період "утробного" розвитку партії (1883-1893 рр.).

Отже, пролетарське ядро зіграло видатну роль в історії Комуністичної партії, Досвід нашої партії у створенні і зміцненні її пролетарського ядра має міжнародне значення.

- * Аллилуев С, Пройденный путь. - М. : Огиз, 1946, - 218 с. Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина. 1893-1903 гг. - М., 1961; Петровский Г.І. З революційного минулого. - К. : Держполітвидав, 1958. - 147 е.; Шаповалов А.С. В борьбе за социализм : **Воспоминания** рабочего революционера. - М. Госполитиздат, 1957. - 310 е.; Воеводин П.И. Под ленинским стягом : **Воспоминания** старого большевика. - Саратов : Кн. изд-во, 1963. - 43 е.; и др.
- ² Див.: Барбарич А.А. Книга В.И.Денина "Что делать?" и местные партийные организации России. - Пермь, 1972. - С» 389; В.И.Ленин и местные партийные организации России (1894-1917 гг.). - Пермь, 1970. - С. 763.
- ³ Ленін В.І. Назадній напрям у російській соціал-демократії // Повне збір. творів. - Т. 4. С. 257.
- ⁴ Аналіз соціального складу РСДРП у період до П з"їзду на загальноросійському матеріалі дається автором доповіді вперше. Результати його частково опубліковані в матеріалах міжнародної конференції в Галле (ВДР, 1982).
- ⁵ Див.: Второй съезд РСДРП и его всемирно-историческое значение г Документы и материалы. - М., 1973. - С. 27.
- ⁶ Ленін В.І. Назадній напрям у російській соціал-демократії // Повне збір. творів. - Т. 4. - С. 257-258.
- ⁷ Ленін В.І. Що робити? // Там же, - Т. 6. - С. 37.
- ⁸ Ленін В.І. Завдання російських соціал-демократів // Там же. - Т. 2. - С. 429.
- ⁹ Ленін В.І. Що робити? // Там же. - Т. 6. - С. 125.

В.Р.Маїлян

РЕВОЛЮЦІЙНІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ ЗАКАВКАЗЗЯ -
КЕРІВНИКИ СТРАЙКОВОГО РУХУ МІТКУ 1903 р.

(До питання про джерельну і історіографічну базу дослідження теми)

Загальний страйк на Півдні Росії 1903 р. став важливим етапом на шляху до революції 1905-1907 рр. В.І.Ленін охарактеризував його як політичні виступи робітників. Таке визначення впливало не тільки із тих вимог і лозунгів, які висували страйкарі під впливом соціал-демократів, а й з практичного керівництва останніх страйковим рухом.

Робітничі страйки, які стихійно виникли влітку 1903 р. в Баку, не могли перерости в загальний політичний виступ закавказького пролетаріату без об'єднання місцевих соціал-демократичних організацій у Кавказький союз РСДРП, очолюваний його комітетом і керований В.І.Леніним і редакцією "Искры". Кавказький союз, створений у березні -1903 р., став центром керівництва робітничим і соціал-демократичним рухом у Закавказзі. Як крайова організація він являв регіональне об'єднання місцевої соціал-демократії, яке знаменувало перехідний етап від обласних об'єднань до загальноросійського. В.І.Ленін допомагав Кавказькому союзному комітету в роботі. В його листах до цієї організації, до відомих соціал-де-

нократів-іскрівців краю містилися цінні вказівки, що мало велике значення для їх успішної революційної діяльності.

Досліджувана тема має значний документальний та дослідницький матеріал. Серед першоджерел слід назвати насамперед "Искру", в якій широко висвітлювалися революційні події літа 1903 р. і роль соціал-демократичних організацій у керівництві виступами робітників Закавказзя та Півдня Росії. Дуже важливі відомості знаходимо в листах В.І.Леніна і редакції "Искры" до місцевих соціал-демократичних організацій РСДРП, перш за все України та Закавказзя*.

До історико-партійних джерел, у яких дається оцінка керівництва крайової соціал-демократії страйковим рухом 1903 р., належать "Доповідь більшовиків міжнародному соціалістичному конгресу в 1904 році"² і "Звіти місцевих комітетів I з'їзду РСДРП"³.

Важливі фактичні дані містяться і в газетах "Борьба пролетариата" та "Листок "Борьбы пролетариата", які видавалися комітетом Кавказького союзу РСДРП російською, вірменською та грузинською мовами, а також в прокламаціях, листівках та відозвах соціал-демократичних організацій⁴.

Історичних подій літа 1903 р. стосуються і спогади старих більшовиків - учасників загального політичного страйку на Півдні Росії .

Джерелами вивчення згаданої проблеми є видані де Великої Жовтневої соціалістичної революції у нас в країні і за кордоном есерівські та ліберально-буржуазні газети і журнали, а також документи жандармсько-поліцейських органів України. Правда, вони далекі від об'єктивного висвітлення фактів, пов'язаних із загальним страйком 1903 р. на Півдні Росії, але при критичному аналізі неважко побачити у їх змісті відображення революційного процесу, що поширювався в країні. •

Методологічною основою висвітлення страйкового руху на Півдні Росії в 1903 р. є праці В.І.Деніна, в яких дається чітке визначення соціально-економічної і політичної обстановки, діяльності та завдань соціал-демократії в країні.

Велику цінність мають статті відомих закавказьких іскрівців Б.М.Кнунянца, Ф.І.Махарадзе, С.С.Спандаряна, Й.В.Сталіна, М.Г.Цхакая, С.Г.Шаумяна та інших, які безпосередньо торкаються питань революційного руху у регіоні.

Перші відомі нам праці про загальний страйк на Півдні Росії 1903 р. були опубліковані ще в дожовтневий період. Використовуючи офіційні і нелегальні повідомлення в російській і закордонній періодичній пресі, їх автори зробили спробу дати свої уявлення про цей рух.

У 1907 р. в журналі "Былое" з'явився нарис С.А.Ратової про загальний страйк 1903 р. на Кавказі та Чорноморському узбережжі⁵, в якому розповідається про революційні виступи робітників у Баку, Тифлісі, Батумі, Одесі і Миколаєві, Головніми джерелами для написання цієї праці, як зазначає автор, стали газети "Искра", "Революционная Россия", "Освобождение" та інші видання. В ній зібраний великий фактичний матеріал про страйкову боротьбу трудящих Півдня Росії влітку 1903 р. Ці події описуються також у книжці С.Т.Аркомеді (Г.Караджяна) "Рабочее движение и социал-демократия на Кавказе", що вийшла друком в 1904 р. у Женеві з передмовою Г.В.Плеханова. Праця одержала позитивну оцінку В.І.Леніна, який допомагав у її виданні. Пізніше в своєму листуванні В.І.Ленін не раз згадує про дослідження Аркомеді, яке він використовував як літературне джерело для з'ясування питань, пов'язаних з історією РСДРП⁷, У більшовицькій газеті "Социал-демократ" була надрукована рецензія на цю книжку. В рецензії відзначалася її цінність у вивченні робітничого і соціал-демократичного руху в країні⁸, У 1923 р. книжка була перевида-на в Москві⁹.

У радянський час ще в 20-х роках побачили світ також інші праці, що висвітлюють дану проблему. Це стаття І.Баядера про страйковий рух на Кавказі в 1903 р.¹⁰ праця з історії катеринославської соціал-демократії за редакцією М.А.Рубача¹¹, що містить цікаві відомості про страйковий рух робітників Закавказзя в 1903 р..

опублікована в журналі "Летопись революции" Іспарту при ЦК КП(б)України¹²; у 1923 р. Важливі дані знаходимо і в збірнику "Революция и РКП(б)"¹³, виданому в 1924 р. Нарешті, у 1928 р. друкується брошура І.Когана, відомого соціал-демократа, безпосереднього учасника тих подій, одного із перших розповсюджувачів марксизму на Закавказзі.

Слідом за цими виданнями, у 1938 р. публікується збірник "Всеобщая стачка на Юге России", присвячений 35-річчю цієї події. Він був підготовлений до друку співробітниками Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР. В коментарях давалися короткі відомості з історії партійних організацій, які керували загальним страйком. Вступна стаття О.М.Чаадаєвої містила великий фактичний матеріал і важливі висновки, хоч і не уникла суб'єктивізму, зумовленого впливом культу особи. Збірник, на наш погляд, є поки що найповнішою документальною і дослідницькою публікацією про загальний страйк на Півдні Росії 1903 р. На жаль, у розділах збірника відсутні архівні джерела про такі міста України і Кавказу, як Єлисаветград, Олександрівськ, Конотоп, Феодосія, Керч, Поті, Чіатури та інші, трудящі яких брали активну участь у загальному страйку влітку 1903 р. під керівництвом місцевих соціал-демократичних організацій.

Революційні події 1903 р. на Закавказзі висвітлюються у багатотомнику "Історія КПРС", нарисах історії комуністичних організацій Закавказзя і Компартій України, Грузії, Азербайджану, Вірменії, а також у наукових працях українських і закавказьких авторів, присвячених історії робітничого і соціал-демократичного руху у відповідних регіонах.

Разом з тим, тема керівництва соціал-демократії революційною боротьбою трудящих Закавказзя 1903 р. потребує дальших досліджень. Зокрема, в літературі недостатньо висвітлено вплив робітничого соціал-демократичного руху на селянські заворушення в Грузії, Вірменії і Азербайджані влітку 1903 р.

Заслугують глибокого вивчення проблеми інтернаціональних зв'язків і єдності дій революційних соціал-демократів України і Закавказзя, Як відомо, на Закавказзі працювали зіслані царизмом соціал-демократи, які раніше займалися революційною діяльністю в інших районах країни, зокрема на Україні, де в свою чергу великим авторитетом, популярністю серед революційних соціал-демократів користувалися також закавказькі марксисти.

• Літні страйки 1903 р. наочно показали, що бойова співдружність трудящих різних національностей складалась уже в масштабі всієї Російської держави, вони свідчили про неминучість і необхідність негайного створення єдиної централізованої партійної організації, що і було здійснено на Д з'їзді РСДРП.

¹² Переписка В.И.Денина и руководимых им заграничных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901-1905 гг.) : Сб. документов и материалов. - Киев : Политиздат Украины, 1964. - 867 е.; Переписка В.И.Денина и редакции газеты "Искра" с социал-демократическими организациями в России в 1900-1903 гг. : Сб. документов : В 3-х т. - М. : "Мысль", 1969-1970; Переписка В.И.Денина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями 1903-1905 гг. : Сб. документов : В 3-х т. - М. : Мысль, 1974-1977.

² Див.: Из истории создания партии нового типа : Докл. большевиков Междунар. соц. конгр. в 1904 г. - М. : Госполитиздат, 1963. - 111 с.

⁰ Третий съезд РСДРП : Сб. документов и материалов. - М. : Госполитиздат, 1955. - 720 е.; Третий съезд РСДРП : Протоколы. - М. : Госполитиздат, 1959. - 782 с.

⁴ Див.: Листовки петербургских большевиков 1902-1907. - М. : Госполитиздат, 1939. - Т. I. 273 е.; Листовки Кавказского Союза РСДРП, 1903-1905 гг. - М. : Госполитиздат, 1958. - 464 е.; Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896-1904. - Киев : Госполитиздат УССР, 1963. - 843 е.; и др.

Воспоминания старых большевиков : Кн. 1. - Ереван, -1958; Кн. 2. - Ереван, 1961 (на арм. яз.); и др.

⁶ Див.: Ратова С.А. Всеобщая стачка в 1903 г. на Кавказе и Черноморском побережье. - Былое. - 1907. - & 6.

7

Дав.: Ленін В.І. Г'Л.Шкловському, верес. 4911 р. // Повне зібр. творів, - Т. 48. - СІ. 38.

⁸ Социал-демократ. - 1910. - №45/16,

⁹ Аркомед С. Рабочее движение и социал-демократия на Кавказе (1880-1903 гг.). - М. : Госиздат, 1923. - 181 с.

Баядер И. Из стачечного движения на Кавказе в 1903 г. // Архив истории труда в России. - Пг., 1922. - Кн. 5-7.

** История екатеринославской социал-демократической организации, 4889-1903 гг. - Екатеринослав : Екатериносл. Истпарт, 4923, - 430 с.

Материалы екатеринославской забастовки // Летопись революции. - 1923. - № 2.

Революция и РКП (б) в материалах и документах, - М. : Госиздат, 4924, - Т. 2. 336 с.

Всеобщая стачка на Юге России в 1903 году : Сб. документов, - М. : Госполитиздат, 1938. - 212 с.

С.Н.Караев

ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК У БАКУ В ЛИПНІ 1903 р. - • ПОЧАТОК ЛІТНІХ СТРАЙКІВ НА ЗАКАВКАЗЗІ ТА ПІВДНІ РОСІЇ

Перший загальний страйк бакинського пролетаріату влітку 1903 р. був підготовлений всім ходом його революційної боротьби кінця XIX - початку XX ст. Класові виступи робітників Баку розгортались під безпосереднім впливом революційної боротьби пролетаріату Росії як її органічна частина.

Страйк розпочався і (14) липня 1903 р. і за декілька днів поширився на всі райони Баку, охопивши не тільки великі промислові підприємства, а й ремісничі майстерні, друкарні, міську конку, булочні. Число страйкуючих становило близько 45 тис. чоловік. Однією із особливостей цього страйку стала активна участь у ньому пролетарів-азербайджанців.

Керував страйком Бакинський комітет РСДРП. Майже щодня трьома мовами випускалися Листівки Бакинського і районних комітетів, в яких поряд з економічними висувалися політичні вимоги, роз'яснювалась як найближча, так і кінцева мета визвольного руху російського пролетаріату. Це мало велике значення для революційного виховання робітничих мас Баку. На сторінках ленінської "Искры" систематично друкувалися кореспонденції і листи, в яких розповідалося про страйк, давалася висока оцінка мужньої боротьби бакинського пролетаріату.

У ході страйку робітники виявили виняткову організованість, згуртованість, однастайність, високу революційну свідомість. Характерно, що на деяких заводах робітники не висували самостійних вимог, а страйкували в знак солідарності з пролетарями інших промислових підприємств. На заклик керівного центру партійних організацій Закавказзя - Кавказького союзного комітету РСДРП на допомогу бакинцям встав пролетаріат всього краю. Почалися масові страйки в Тифлісі, Боржомі, Михайлові, Батумі, Поті, Алавердах, Кафані. Потім страйк охопив весь Південь Росії, зокрема Київ, Одесу, Єлисаветград та інші міста. Товариська підтримка братів по класу вливала нові сили і енергію в ряди бакинського багатонаціонального пролетаріату.

Три тижні продовжувався безприкладний за своїми масштабами загальний страйк робітників Баку, і лише силою солдатських багнетів і козацьких нагаїв царським властям вдалося припинити його. Однак у результаті страйку робітники добились задоволення деяких своїх вимог.

Страйк мав виняткове значення для інтернаціональної згуртованості пролетарів, дальшого залучення в революційну боротьбу робітників - азербайджанців і вірменів. Значно зросли авторитет і вплив Бакинського комітету РСДРП серед пролетарських мас.

М.І. Макеєв

ВИДАВИШ ДІЯЛЬНІСТЬ БАКИНСЬКОГО КОМІТЕТУ РСДРП
У ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ
ЛИПНЕВОГО СТРАЙКУ РОБІТНИКІВ (БАКУ, 1903 р.)

З початку свого існування Бакинський комітет РСДРП особливу увагу приділяв випуску і розповсюдженню нелегальних видань серед робітників. Успішному розповсюдженню революційної літератури в різних районах міста сприяла перш за все перебудова партійної організації, яка була проведена восени 1902 р. відповідно до лєнінських вказівок і пропозицій, що містяться у працях "Що робити?" та "Лист до товариша про наші організаційні завдання".

Завдяки створенню районних комітетів і добре налагодженим між ними зв'язком Бакинському комітету РСДРП вдавалося легко і одночасно розповсюдити найрізноманітніші листки і прокламації¹. Поряд з зазначеними формами розповсюдження нелегальних видань бакинські іскрівці використовували і такий, за визначенням В.І. Лєніна, "незамінний взагалі спосіб агітації", як розкидання листівок серед великого скупчення людей (під час вистав у міському театрі, масових демонстрацій бакинських пролетарів, на мітингах і сходках та ін.).

Через свої листівки Бакинський комітет РСДРП послідовно проводив у життя лєнінські вказівки про необхідність політичного виховання робітничого класу і всіх трудящих для забезпечення гегемонії пролетаріату в революційному русі, про організацію всестороннього викриття антинародної політики царського уряду. Листівки відгукувалися на всі події суспільного життя Росії, викривали пороки існуючого ладу, роз'яснювали масам ідеї соціалізму, показували шлях визволення від гніту і експлуатації.

Нелегальні листівки на російській, азербайджанській і вірменській мовах відіграли важливу роль у підготовці і проведенні великих політичних демонстрацій бакинських пролетарів у березні і квітні 1903 р., загального липневого страйку того ж року. Лєнінська "Искра" дала високу оцінку видавничій діяльності Бакинського комітету РСДРП².

Під час загального липневого страйку підпільна друкарня Бакинського комітету РСДРП працювала особливо напружено. Майже щодня у великій кількості виходили друковані і гектографічні листівки Бакинського міського і районних комітетів, звернені до робітників різних галузей промисловості, моряків, солдатів і козаків, студентів та ін.

У листівках іскрівці Баку роз'яснювали пролетарям, що їх сила в єдності і згуртованості, підкреслювали нерозривний зв'язок революційної боротьби закавказького пролетаріату з боротьбою всього російського робітничого класу. Бакинський комітет РСДРП закликав робітників триматися стійко, дружно відстоювати свої вимоги. Бакинські іскрівці вмело пов'язували пояснення поточних подій з бойовими закликами до дії, підводячи робітників, що читали їх листівки, до розуміння широких завдань і кінцевої мети в боротьбі пролетаріату. Друкованим листівкам Бакинського комітету РСДРП належала виняткова роль у зміцненні дружби і класової солідарності бакинських пролетарів різних національностей.

Л

Второй съезд РСДРП : Протоколы. - М. : Госполитиздат, 1959. - С. 517.

² Искра. - 1903. - 1 июля, 22 окт.

Ж.І. Лебедик

**-ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ АГІТАЦІЇ НА ДОНУ І ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ
НАПЕРЕДОДНІ І В ПЕРІОД ЗАГАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО СТРАЙКУ
РОБІТНИКІВ ПВДШ РОСІЇ (ЛИПЕНЬ 1903 р.) '**

Значне місце в підготовці революційних страйків влітку 1903 р. належало організації політичної агітації в робітничому середовищі напередодні і в ході страйку. У даній статті ставиться завдання на основі лєнінської методології, праць В.І.Лєніна, архівних джерел і друкованої літератури показати організацію політичної агітації серед робітників Дону і Північного Кавказу - регіону, що безпосередньо примикав до території, охопленої загальним страйком робітників, - її революціонізуючий вплив на пролетарські маси.

У 1902-1903 рр. партійні організації Дону і Північного Кавказу у своїх прокламаціях систематично і цілеспрямовано виступали з різкою критикою політики царизму. Так, Донський комітет РСДРП на початку 1903 р. випустив серію тісно пов'язаних між собою за змістом листівок: "Хто придушив нас!", "ліро самодержавство! "Як уряд грабує народ!", здійснив передрук листівок газети "Искра" і інших матеріалів, спрямованих проти самодержавства. Комітет викривав царський уряд як пособника буржуазії, що у листопаді 1903 р. кинув проти беззбройних страйкуючих робітників Ростова, Тихорецької, Новоросійська козаків, військо і поліцію. В одній із листівок підкреслювалося, що царська монархія - заклятий ворог трудящих, що вона завжди буде душити народ, а "тому головна наша мета тепер - повалити царське самодержавство і завоювати собі політичну свободу"¹.

"Політична свобода!" - цей лозунг у більшості відозв того періоду тісно переплітався з лозунгом "Геть самодержавство!". Партійні організації краю на яскравих і переконливих прикладах намагалися показати робітникам, всім трудящим, що не можна добитися політичних свобод, не поваливши царизм². Піддаючи різкій критиці російську монархію, соціал-демократи Дону і Північного Кавказу активно реагували на всілякі утиски поліції, чиновників, різноманітні зловживання верхньої влади.

У 1902-1903 рр. різко посилювався викривальний характер листівок та іншої літератури. Більшість відозв - це не безпристрасна реєстрація подій, а бойові заклики до дії, гнівне бичування всілякої сваволі, гноблення і безчинств, які творили прислужники самодержавства. Не можна, наприклад, спокійно читати уривки із листівки Донського комітету "До всього народу!", присвяченої кишинівським подіям: "Там вбивали беззахисних людей, жінок і дітей, там виколювали очі, вбивали зуби, проломлювали голови; там викидали дітей із вікон на вулицю. І на чолі цих банд стояли переодягнені поліцейські і чиновники, а поліція не втручалась, військо спокійно стояло...". В іншій відозві "До громадян!", присвяченій подіям у Тихорецькій (листопад 1902 р.), з великою силою **тавряться** катівські дії козаків, спрямовані на приборкання страйкуючих робітників", У прокламації Донського комітету "До всіх робітників!" підкреслювалося, що в процесі судового розгляду розкрилась жахлива картина розправи царизму над тихорецькими демонстрантами⁴.

Викриття мерзенності існуючого ладу сприяло революційному вихованню пролетаріату, пробуджувало в ньому ненависть до самодержавства, підводило, за виразом В.І.Лєніна, до того, що навіть найвідсталіший робітник починав розуміти, "... що над студентом і сектантом, селянином і письменником глумиться і безчинствує та сама темна сила, яка так гнітить і давить його на кожному кроці його життя..."⁵

Лозунг "Геть самодержавство!", пройшовши шлях від пропагандистського роз'яснення соціал-демократичної програми до заклик до безпосередньої революційної дії, став головним лозунгом соціал-демократії в цей період. Слова Лєніна: "Ми вміли працювати роки і десятиріччя перед революцією, вносячи свої революційні

лозунги спочатку в гуртки, потім у маси робітників, потім на вулицю, потім на барикади"⁶, - можна з повним правом віднести до цього лозунга. Такий же шлях пройшов лозунг "Геть самодержавство!" і на Півдні Росії. Спочатку, на межі XIX - XX ст., він укорінювався в революційних робітничих гуртках, потім, під час листопадового страйку і березневої демонстрації в Ростові, липневих страйків на Півдні Росії в 1903 р., з'явився на вулицях, а під час збройних повстань в 1905 р. в Ростові, Новоросійську, Тихорецькій, Мінеральних Водах, Сочі - на барикадах. Внаслідок активної і цілеспрямованої політичної агітації лозунг "Геть самодержавство!" у 1903-1904 рр. став, за висловом В.І.Леніна, "відомою народною приказкою"⁷,

У різнобічній пропагандистській і агітаційній діяльності партійні організації краю приділяли велику увагу вихованню трудящих мас в дусі інтернаціональної солідарності і тісного згуртування робітників усіх національностей для боротьби проти самодержавства і буржуазії.

У листівках "До вірменського народу!", "До всього народу!", "До осетинів і всіх горців Кавказу!" та інших викривалися великодержавна політика царизму і місцевого націоналізму, поліцейське свавілля і насильство в національних окраїнах, всі народи закликалися до єдності в боротьбі проти спільного ворога - царської монархії.

У відозві "Товариші!" Кавказького союзного комітету РСДРП, присвяченій революційним подіям влітку 1903 р. в цьому широкому регіоні, відзначалося, що загальний страйк на Півдні Росії пробудив найбільш свідому частину трудящих до революційної боротьби. Комітет роз'яснював, що тільки згуртування всіх трудящих незалежно від національності в одну могутню армію - єдиний шлях до соціалізму, що під червоний стяг потрібно збирати всіх ворогів самодержавства⁸. Ця ж думка підкреслювалася у листівці "До всіх робітників Кубанської області і Чорноморської губернії!": "Для успішної боротьби з самодержавством необхідно об'єднати зусилля всіх трудящих під прапором РСДРП"⁹.

Дійову допомогу в організації і згуртуванні пролетаріату, його політичному вихованні соціал-демократи краю отримували від великих організацій РСДРП Закавказзя: Бакинського, Батумського і створеного в березні 1903 р. Кавказького союзних комітетів. Їх зв'язки напередодні і в період загального страйку влітку 1903 р. мали найрізноманітніші форми. Так, у їреській і Кубанській областях, Чорноморській і Ставропольській губерніях революційну діяльність вели робітники - соціал-демократи Закавказзя, які змушені були переховуватися тут від переслідувань поліції. У свою чергу, десятки учасників листопадового страйку 1902 р. на Дону і Північному Кавказі були зіслані в Тифліс, Баку, Батумі та інші міста Кавказу, де вели активну революційну діяльність серед робітників¹⁰.

Значним був вплив революційного руху робітників регіону на Донбас та інші промислові центри Росії. Наприклад, керівники і активні учасники ростовського страйку 1902 р. відзначали, що цей страйк позначився на наступній боротьбі пролетаріату не тільки свого регіону, але й Донбасу, Центрального промислового району, всієї Росії¹¹. К.Є.Ворошилов згадував, що діяльність Донського комітету РСДРП революціонізує вплинула на сусідні промислові райони Донбасу¹².

У ході загального політичного страйку робітників Півдня Росії на Дону мали місце окремі виступи робітників. У Новоросійську, Катеринодарі, Армавірі, Грозному відбулися мітинги солідарності. Проте в загальний політичний виступ пролетаріату Дону і Північного Кавказу вони не вилилися: позначилися численні репресії в зв'язку з попередньою боротьбою робітників проти самодержавства. І все ж таки обстановка на Дону і Північному Кавказі влітку 1903 р. була напруженою. У боротьбу втягувалися нові верстви робітничого класу, селянства, студентів.

Класові битви робітників у цей період підтверджували на практиці ідею гегемонії пролетаріату в демократичній боротьбі трудящих проти самодержавства. Разом з тим, вони показали і суттєві недоліки в її організації. Основним серед них бу-

ла відсутність єдиного керівництва рухом, "Південні страйки яскраво яродемонстрували перед всією соціал-демократією Росії неминучість і необхідність негайного створення централізованої організації"¹⁰. Це завдання було виконане II з'їздом РСДРП, який став завершенням великої роботи лєнінської "Искри" і партійних організацій Росії, у тому числі Дону і Північного Кавказу, по створенню єдиної пролетарської партії - "партії соціалістичної революції і комуністичного творення"⁴,

* Рабочее движение и социал-демократия в Азово-Черноморском крае. - Ростов н/Д, 1935, — С о 70.

0 Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР. - Ф. 124, 1903, спр. 32, о арк. 8. (Далі : ЦДАІР СРСР.)

3 Искра. - (4903. - № 31. - Янв.

4 Рабочее движение и социал-демократия в Азово-Черноморском крае, - С, 16.

5 Ленін В.І, Що робити? // ПОЕНС збір. творів. - Т, 6. - С. 67.

® Ленін В.І, Студентський рух і політичний стан // Повне зібр. творів. - Т. 47. - С. 207.

7j Ленін В.І. Про лозунги і про постановку думської і позадумської с.-д. роботи // Повне зібр. твори©. - Т. 24. - С. 47.

8 Листовки Кавказского союза РСДРП: 4903-4905 гг. - М., 4955. - С. 55.

9 ЦКЖР СРСР. - ДО 00, 4904, спр. 5, ч. 64, арк. 67-68.

Там же. - Д-7, 4902, спр. 1773, т. 2, арк. 266.

†* Станчинский А. Перед стачкой // Пролетарская революция на Дону - Ростов нД, 4922. - Сб. 3, - С. 41,

то Ворошилов К.Е. Рассказы о жизни : Воспоминания. - М., 4968. - С. 442.

¹⁰ Див.: Из истории создания партии нового типа : Докл. большевиков Междунар. соц. конгр. в 1904 г. - М., 4963. - С. 64.

*4 Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП : Постанова ЦК КПРС, 31 берез. 4983' р. // Комуніст України. - № 5, - С. 5,

С.І.Світленко

ПІДПІЛЬНІ ДРУКАРНІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ У ПЕРІОД ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ НА ПІВДНІ РОСІЇ (4903 р.)

Революційні соціал-демократи Росії надавали великого значення розгортанню агітаційно-пропагандистської роботи в пролетарських масах. Важлива роль у цій справі відводилася підпільним друкарням. Це підтверджується й тим, що В.І.Лєнін на II з'їзді РСДРП запропонував усім партійним організаціям проаналізувати діяльність нелегальних друкарень за таким планом: "Друкарні. Досвід їх організації. Витрати грошей і людей. Продуктивність. Потреба в місцевих (для листків?) і спільних для багатьох міст? Технічний, організаційний, фінансовий, конспіративний бік цієї справи"*.

Робітничий рух, що широкою хвилею охопив Південь Росії в липні 4903 р., висунув перед партією нові величезні завдання по залученню мас до революційної боротьби. Радянські вчені, розробляючи різні аспекти історії цього страйку, так чи інакше торкалися й діяльності підпільних друкарень, але спеціально це питання досі не розглядалося². На основі ж вивчення першоджерельного матеріалу можна дійти висновку, що особливе місце в організації друкарень на Україні в період загального страйку 1903 р. посів Одеський комітет РСДРП. Документально встановлено, що одеськими соціал-демократами в липні 1903 р. відправлено одну друкарню в Харків³, а пізніше другу - у Миколаїв⁴. В Одесі в цей час діяла надійно законспірована, технічно добре обладнана нелегальна друкарня, в якій, за нашими підрахунками, було видано не менше як 15 назв листівок⁵. Тільки з 15 липня до 15 серпня 1903 р. одеські соціал-демократи розповсюдили 49,5 тис. листівок⁶, переважна більшість яких видавалася у місцевій друкарні. Навіть жандарми змушені були констатувати: "Одеський соціал-демократичний комітет володіє добре устаткованою підпільною друкарнею, строго законспірованою...",⁷

В липневі дні 1903 р. також активно працювала нелегальна друкарня київських революційних соціал-демократів, в якій було віддруковано 42 найменувань листівок тиражем 30 тис. примірників⁸. Діяльністю по написанню та редагуванню листівок керував член Київського комітету Правдін (В.В.Вакар). Він згадував, що друкарня знаходилася на Маловолодимирській вулиці, в будинку 54, на квартирі вчительки ГЛ.Пригоровської, Друкарня була обладнана ручним верстатом з двома валиками, трьома касами і мала 3 пуди шрифту⁹. Місце розташування друкарні знав лише один член комітету, а всі роботи по друкуванню проводилися у нічний час тільки ГМ.Пригоровською¹⁰.

Досконало організував друкарню Миколаївський комітет РСДРП. 26 червня 1903 р. директор Департаменту поліції Лопухів сповіщав начальника одеської охоранки: "Означена друкарня обставлена так добре, що всі розшуки її у Миколаєві лишилися до цього часу безрезультатними, внаслідок чого її шукають тепер у Кам'янець-Подільську, що також дуже добре відомо революціонерам" . Щоб регулярно забезпечувати маси друкованими революційними відозвами, соціал-демократа Миколаєва напередодні загального^ страйку організували ще одну - запасну друкарню, на випадок провалу основної . Характеризуючи страйкову боротьбу 21-23 липня 1903 р. у Миколаєві, помічник начальника Херсонського жандармського управління підкреслював, що вона супроводжувалася політичними демонстраціями з червоними прапорами, розкиданням революційних прокламацій¹⁰.

Революціонери-друкарі Миколаєва мали конспіративні зв'язки з іскрівською друкарнею в м. Умань, яка в липні 1903 р. випустила першу друковану продукцію. Організатор друкарні, агент "Искры" П.Г.Смідович 16 липня повідомляв в редакцію газети: "Виходить добре і часто, і чим далі, тим чистіше. Друкуємо з набору "Искру" й 41 біля 3-х тисяч"⁴. Розповсюдження "Искры" в дні страйкової боротьби мало великий вплив на зростання політичної свідомості пролетаріату Півдня Росії,

У травні-червні 1903 р. друкарня Катеринославського комітету РСДРП двічі зазнавала розгрому. В липні було вирішено створити нову. Керівник катеринославських соціал-демократів В.П.Ногін у листі від 21 липня писав у редакцію "Искры": "Необхідна людина для завідування технічною групою. Передайте мою пропозицію Шиллеру приїхати сюди"¹⁵. Однак часу, щоб чекати відповідь, лишалося обмаль, тому прийняли рішення обладнати друкарню своїми силами» Організація друкарні була доручена Саші Городському®, який з успіхом виконав це відповідальне завдання¹⁰. Зі спогадів І.Ю.Захаренка, який в період страйку працював у партійній друкарні, відомо, що вона розташовувалася на Херсонській вулиці¹⁷. За час страйку в ній було надруковано 13 тис. примірників листівок¹³¹⁸. В період страйкової боротьби нелегальну друкарню мали і елисаветградські революційні соціал-демократи.

Діяльність підпільних друкарень відіграла важливу роль в організації та керівництві страйковою боротьбою пролетаріату» Невипадково за неодмінну умову початку загального страйку революційні соціал-демократи вважали піднесення друкованої пропаганди серед робітників. В листівках соціал-демократи закликали пролетаріат до розгортання політичної страйкової боротьби проти самодержавства, за допомогою листівок формували його свідомість в дусі пролетарського Інтернаціоналі зму.

В Департаменті поліції добре розуміли роль таємних друкарень та їх продукції. Про це яскраво свідчать телеграма в Катеринослав, підписана Зубатовим. В телеграмі наголошувалося: "З метою попередження страйку, заворушень... обов'язково заарештуйте печатню, видавців, розповсюджувачів прокламацій, агітаторів, комітет, відкладати вкрай небезпечно, дійте енергійно.

Незважаючи на напружені розшуки, царська охоранка не знайшла на Україні в період страйку жодної друкарні революційних соціал-демократів. Між тим, есерівські друкарні у Києві та Одесі в цей час були розгромлені¹⁰.

Під час загального страйку в умовах суворої конспірації на Україні активно

діяли шість друкарень: Одеського, Київського, Миколаївського, Катеринославського та Єлисаветградського комітетів РСДРП. Вони видали 37 найменувань друкованих листівок" тиражем близько 400 тис. примірників. Крім того, в Уманській іскрівській друкарні було віддруковано № 44. газети "Искра".

Таким чином, друкарні були надійною зброєю революційного соціал-демократичного підпілля в період загального страйку на Півдні Росії. Діяльність підпільних друкарень сприяла перетворенню друкованої пропаганди у важливий фактор боротьби партії за пролетарські маси напередодні гострих класових боїв першої російської революції.

- Ленін В.І. До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові // Повне зібр*. творів. - Т. 7. - С. 75.

² Бортников И. Июльские дни 1903 г. на Юге России. - Одесса : Обл. изд-во, 1953. - 423 е.; Парасунько О.А. Массовая политическая стачка в Киеве в 1903 г. - Киев : Изд-во АН УССР, 1953. - 432 е.; Суярко Л.О. Осяяні "Искрой" : Друк, пропаганда і агітація Іскр. орг. на Україні. - К. : Вид-во Київ, ун-ту, 1967. - 282 е.; та ін.

⁰ Искоовские организации на Украине : Сб. документов и материалов. - Киев, 1950. - С. 298.

⁴ І^нтральтй^державний історичний архів УРСР. - Ф. 275, оп. 4, спр. 2, арк. 329.

^с Підрахунок зроблено автором за опублікованими та архівними джерелами. (Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896-1904). - Киев : Госполитиздат УССР, 1963. - 843 е.; и др.

⁶ Човганський Т. Полум'я з "Искри". - Одеса, 1970. - С. 450.

⁷ ЦДА УРСР. - Ф. 275, оп. 1, спр. 2, арк. 329.

⁸ Бортников И. Указ. соч. - С. 74.

⁹ Суярко Л.О. Вказ. праця. - С. 444.

⁴⁰ Вакар В.В. Киевская социал-демократическая организация в 1902-1904 гг. // Летопись революции. - 1928. - Л 5. - С. 83.

** Искровские организации на Украине. - С. 302-303.

¹² Суярко Л.О. Вказ. праця. - С. 439.

¹³ ЦДА УРСР. - Ф. 348, оп. 4, спр. 48, арк. 94.

¹⁴ Переписка В.И.Ленина и редакции газеты "Искра" с социал-демократическими организациями в России, 1900-1903 гг. : Сб. документов : В 3-х т. - М., 1970. - Т. 3. - С. 443.

Переписка В.И.Ленина' и руководимых им заграничных органов с социал-демократическими организациями Украины (1904-1905 гг.) : Сб. документов и материалов. - Киев, 1964. - С. 364.

Справжнє прізвище не встановлено.

Воспоминания тов. Ногина // История Екатеринославской социал-демократической организации (1889-1904 гг.) : Воспоминания и материалы. - Екатеринослав, 1923, - С. 364.

¹⁷ Захаренко И.Ю. Воспоминания о революционной социал-демократической работе // История Екатеринославской социал-демократической организации... - С. 295,

Історія Української РСР : В 40-ти т., 8-ми кн. К., 1978. - Т. 4. - С. 38.

ЦДА УРСР. - Ф. 4597, оп. 4, спр. 29, арк. 118.

²⁰ Там же. - Ф. 275, оп. 1, спр. 2, арк. 280; ф. 347, оп. 4, спр. 2152, арк. 64.

²¹ Доній М.Р., Горбунова М.І. Ленінська "Искра" і соціал-демократичні організації України. - К., 1969. - С. 453.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС - ЗАСТРІЛЬНИК ЗАГАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО СТРАЙКУ 1903 р.
НА ПІВДНІ РОСІЇ

О Л «Демешина

РОСТОВСЬКИЙ ЛИСТОПАДОВИЙ СТРАЙК 1902 р. -
ПОПЕРЕДНИК ЗАГАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО СТРАЙКУ 1903 р.
НА ПІВДНІ РОСІЇ

Вибух революційної енергії пролетаріату влітку 1903 р., що вилився у загальний страйк на Півдні Росії, став закономірним результатом попередньої боротьби робітничого класу країни, в якій важливе місце належало ростовському листопадовому страйку 1902 р. Про його вагомість у революційно-визвольному русі країни розповідається у наукових працях, присвячених цій важливій події¹. Проте до цього часу немає спеціальної роботи, що розглядала б ростовський листопадовий страйк як попередника загального страйку на Півдні Росії в 1903 р. Між тим таке дослідження становить великий інтерес у плані вивчення загальних закономірностей розвитку робітничого руху в країні. Воно дасть змогу зрозуміти і пояснити силу і характер боротьби пролетаріату Півдня країни в 1903 р., прослідкувати її наступний зв'язок з попередньою боротьбою робітничого класу Росії.

Листопадовий страйк 1902 р. не випадково спалахнув у Ростові-на-Дону, оскільки на той час це місто перетворилося на один із важливих торговельно-промислових центрів Півдня Росії. У місті, як і на всьому Півдні, йшов швидкий розвиток великого промислового виробництва, що супроводжувався збільшенням кількості робітників, їх концентрацією на великих підприємствах.

У Ростові-на-Дону вже склалися певні традиції в революційному русі (страйк робітників залізничних майстерень 1894 р., святкування 1 Травня, демонстрації 19 лютого і 30 березня 1902 р.). У місті активно діяла ленінська соціал-демократична організація - Донський комітет РСДРП. Він підготував могутній виступ ростовських робітників у листопаді 1902 р., що став новим етапом у розвитку пролетарського руху в Росії. Ленінська "Искра" писала, що ростовські події відкрили нову епоху масових демонстрацій. Це був перший загальноміський страйк робітників різних галузей промисловості.

Листопадові події 1902 р. стали блискучою школою політичного заховання мас пролетаріату, розвитку їх класової самосвідомості. Пролетаріат на власні очі побачив, що ворогом народу був існуючий суспільний лад.

У ростовському страйку пролетаріат продемонстрував свою дисциплінованість, організованість, солідарність, наполегливість у боротьбі. В ході страйку формувалися моральні якості робітників, помітно зростало почуття їх людської гідності. Цей страйк показав "високі й активні форми боротьби"² пролетаріату, їх подальше вдосконалення. Як відомо, ростовський страйк розпочався як економічний, але потім під керівництвом Донського комітету переріс у політичний, перетворився на страйк-демонстрацію, а його продовження та фінал, як зауважував В.І.Ленін, мимоволі наводять на думку про повстання³.

Характеризуючи політичне зростання пролетаріату, В.І.Ленін зробив висновок, що політичний рух пролетаріату не примикає до інтелігентського, студентського руху, а сам виростає безпосередньо зі страйку. "Пролетаріат уперше протиставить себе, як клас, усім іншим класам і царському урядові"⁴.

Ростовський страйк показав неспроможність тактики партії есерів, яка намагалася підмінити масовий революційний рух робітників окремими терористичними актами. Він завдав удару економістам, що заперечували гегемонію пролетаріату у революційній боротьбі.

Ростовські листопадові події продемонстрували визначну роль Донського комі-

тету в організації і керівництві страйком. Його досвід став надбанням всіх соціал-демократів країни.

У процесі революційної боротьби відбувалося усвідомлення пролетаріатом ідеї гегемонії і здійснення її на практиці. Лозунги "Теть самодержавство.", "Хай живе політична свобода!" відповідали інтересам не тільки пролетаріату, а й інших верств суспільства. Висуваючи свої вимоги, пролетаріат брав на себе відповідальність за керівництво в класовій боротьбі демократичними верствами населення, отже, формувалась революційна, психологія класу-гегемона.

Коментуючи листівки Донського комітету "До всіх громадян!" і "Громадянам всієї Росії!" (перша випущена на початку страйку, друга - в кінці), С.І.Гусев, керівник комітету, відзначав, що дві речі звертають на себе увагу в прокламації "До всіх громадян": по-перше, оцінка звичайного "буденного" економічного страйку вже з самого його початку як віддаленого гуркоту революції, що наближалася; по-друге, наголошування на гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. У другій листівці також виділяються ці два моменти. "Один лише пролетаріат, - говориться в ній, - високо тримає прапор боротьби. Політична тенденція ростовських подій дає привід зайвий раз підкреслити головну роль пролетаріату у визвольному русі"⁵.

Таким чином, у ростовському листопадовому страйку -1902 р. робітники довели на практиці, що пролетаріат Росії може і повинен очолити буржуазно-демократичну революцію, що назрівала в країні, стати її гегемоном.

Позитивний досвід ростовського страйку 1902 р., необхідний для пролетарського руху в цілому, був узагальнений В.І.Леніним у статтях "Нові події і старі питання", "Перші уроки", "Самодержавство і пролетаріат" та ін. Разом з тим В.І.Ленін зупинився і на слабких сторонах ростовського страйку.

Різноманітні форми боротьби пролетаріату під час ростовського листопадового страйку, загальноміський страйк, політичні демонстрації повинні були найближчим часом одержати підтримку робітників усієї країни. Про це свідчили численні відгуки на події в Ростові не тільки всередині країни, а й за кордоном⁶. Загальний страйк на Півдні Росії у 1903 р» став закономірним продовженням і подальшим розвитком боротьби, що розпочалася ростовським страйком. Це вже тоді розуміли революційні соціал-демократи. У брошурі Одеського комітету РСДРП "Лишні дні в Одесі" (серпень 1903 р.) говорилося, що після грандіозного листопадового страйку в Ростові страйкова пожежа яскравим полум'ям охопила весь Південь Росії. Розпочавшись майже одночасно в Одесі і Баку, вона з швидкістю блискавки перекинулася у Миколаїв, Тифліс, Батумі та інші великі робітничі центри Півдня. Слідом за ростовським одеський пролетаріат вперше ступив на шлях масової революційної боротьби⁷.

У доповіді більшовиків на Амстердамському конгресі в 1904 р. виступ ростовських робітників у листопаді 1902 р. визначався як "перша ластівка". Приблизно через півроку, влітку 1903 р., з політичними протестами виступили робітники всього Півдня .

Отже, ростовський листопадовий страйк 1902 р. зробив вирішальний вплив на дальше зростання робітничого руху в країні. Він став славним попередником тієї грандіозної боротьби, що розгорнулася на Півдні Росії в 1903 р., і однією із ланок у низці революційних подій на шляху до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

* Див.: Демешина Е.й. Ростовская ноябрьская стачка и проблемы рабочего движения начала XX века в дореволюционной и советской историографии // Вопросы истории исторической науки Северного Кавказа и Дона. - Грозный, 1980, вып. 2.

~ Ленін В.І. Самодержавство і пролетаріат // Повне зібр. творів. - Т. 9. - С. 128.

⁰ Див.: Ленін В.І. Нові події і старі питання // Там же. - Т. 7. - С. 58.

⁴ Ленін В.І. Перші уроки // Там же. - Т. 9. - С. 239.

- ⁵ Рабочее движение и социал-демократия в ДзювоЛерноморском крае. - Ростов н/Д, 1935» — С. 39.
- ⁶ Див.: Ленинская "Искра" о Доне и Северном Кавказе. - Ростов н/Д, 1976. - С. 13.
- ⁷ Рабочее движение в России в 1901-1904 гг. : Сб. документов. - Л., 1975. - С. 285, 295.
- ® Большевикизм на международной арене : Докл. большевиков Амстердам, конгр. в 1904 г. - М., 1932. - С. 41.

[Ю.І.Серий], Л.О.Лонська

РОЛЬ РОБІТНИЩОГО РУХУ В РОСІЇ 1901-1903 рр.
У ФОРМУВАННІ СОЦІМ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ТАБОРІВ

У ленінській періодизації робітничого і соціал-демократичного руху 1901 рік визначається як якісно новий рубіж. 1901-1903 рр. - це етап, що характеризується поглибленням і розвитком ушир процесу, однорідного за змістом: політичне самовизначення пролетарського революційного табору, очолюваного соціал-демократією, і оформлення ліберально-буржуазного напрямку під впливом масової боротьби робітників .

Оцінки В.І.Ленінінм страйків 1902-1903 і 1905 рр. дозволяють кваліфікувати робітничі виступи в Ростові-на-Дону 1902 р. і влітку 1903 р. на Півдні Росії як революційні страйки². Перетворення страйків 1902-1903 рр. у революційні зумовлене постановкою в їх ході таких загальнодемократичних питань, розв'язання яких в умовах Росії було можливе лише шляхом демократичної, а потім і пролетарської революції. Саме революційний характер страйків 1902-1903 рр. був вирішальним фактором політичного самовизначення трьох основних соціально-політичних таборів: революційного, урядового і буржуазно-ліберального.

Політичне самовизначення пролетаріату під час виступів 1901-1903 рр. виявилося головним чином: а) в усвідомленні робітниками загальнодемократичної програми робітничого руху аж до лозунга "Геть самодержавство!" (засвоєння останнього, як показали події 1902-1903 і 1905 рр), було найбільш складним із всього кола демократичних вимог); б) в оволодінні пролетарськими засобами боротьби: від часткових економічних до масового революційного страйку в масштабі регіону, який впритул підводив робітників до повстання; в) у підриві впливу на пролетаріат опортуністичних і дрібнобуржуазних течій ("економістів", есерів), краху "поліцейського соціалізму" (зубатовщини) ; г) у розвитку інтернаціональної солідарності робітничого класу і всіх трудящих; д) у зростанні активних учасників соціал-демократичного руху і його прихильників. В цей час були зроблені перші кроки на шляху до усвідомлення кінцевих класових інтересів. Страйки сприяли організаційному об'єднанню самої партії: "Південні страйки яскраво продемонстрували перед всією соціал-демократією Росії неминучість і необхідність негайного створення єдиної централізованої організації"³.

Позиція урядового табору в боротьбі з робітничим рухом характеризувалася перш за все посиленням традиційних методів поліцейських репресій і військової розправи. Отаман області війська Донського після страйку 1902 р. легко і швидко домігся запровадження в Ростові градоначальства, зміцнення поліції і військового гарнізону, а охоронне відділення було створене у місті всього за два дні. Проте безперервно зростаючі масштаби страйкового руху, якісні зміни в ньому доводили неефективність одних лише репресивних заходів і змушували вдаватися до так званої "опікунської" політики. Ця політика свідчила про те, що урядовий табір почав хитатися.

Зростання робітничого і соціал-демократичного руху 1901-1903 рр. каталізувало становлення буржуазно-ліберального табору. Орган лібералів журнал "Освобождение" тверезо-оцінював силу і значення робітничого руху як вирішального фактора суспільного життя. Страйки 1902-1903 рр. примусили ліберальну буржуазію опе-

ративно і чітко сформулювати і в той же час досить несміливо втілювати в життя принципи буржуазної робітничої політики: вузький тред-юніонізм, культурництво (за прикладом Заходу), що не становили небезпеки для підвалин капіталізму. Поведінка різних представників державної влади привела лібералів до визнання, що "самодержавний уряд виявляє себе відверто безсилим перед робітничим рухом"⁴. Бачачи, що царизм відповідає на страйки не реформатом, а репресіями, вони з занепокоєнням констатували, що вимушена політика царизму "з зростаючою швидкістю і, очевидно, безповоротно несе його до революції"⁵.

Під впливом страйкової боротьби на Півдні почали переходити на позиції лібералів деякі державні урядовці. На сторінках друкованих органів буржуазних лібералів вони виступили з критикою політики уряду щодо робітників; було навіть запропоновано створити робітничу аристократію за західним зразком .

В умовах зростання організованості пролетаріату і неспроможності царизму справитися з революцією, що наближалася, журнал "Освобождение" закликав взяти справу перетворення Росії в руки самої ліберальної буржуазії. Але для цього вона повинна організуватися політично, об'єднатися в самостійну партію» Ліберали вбачали в цьому тим більшу необхідність, чим більше зростала роль соціал-демократії у визвольному русі. Визнаючи авторитет революційних соціал-демократів серед робітників, вони намагались підламитися під саму назву соціал-демократії. Після ростовського страйку 4902 р, ліберали заявляли, що боротьбу робітників повинна очолити соціал-демократія "в широкому непартійному розумінні"⁷.

Таким чином, зростання робітничого руху виявило протилежність позицій пролетаріату і ліберальної буржуазії в підході до вирішення демократичних завдань революції, що наближалася.

Формування у 4904-4903 рр, трьох основних суспільно-політичних таборів стало важливим показником створення революційної ситуації в Росії.

* Див.: Ленін В.І, Перші уроки // Повне зібр, творів, - Т. 9, - С. 239,

² Див.: Ленін В.І, Петербурзький страйк // Там же, - С. 469; Ленін В.І, План першотравневої листівки // Там же. - Т. 40, - С. 355,

³ Доклад большевиков Международному социалистическому конгрессу в 4904 г. - М., 4963. - С. 64,

⁴ Освобождение, - 4903, - й 4 (28), - С. 52,

⁵ Там же, - С. 53.

⁶ Центральний державний історичний архів СРСР, - Ф. 273, оп. 42, спр.46,арк.5074 зв., 593.

⁷ Освобождение. - 4902. - й 43, - С. 204-202,

В.Г.Мотренко

ДО ПИТАННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ УЧАСНИКІВ ЗАГАЛЬНОГО ПІШТІШОГО СТРАЙКУ 4903 р. НА УКРАЇНІ

Радянські вчені домоглися значних успіхів у висвітленні історії робітничого класу нашої країни. При дослідженні цієї проблеми їх спеціальну увагу привертає період назрівання революційної кризи 4904-4904 рр. напередодні першої російської революції. І це не випадково. На початку Ж ст, Росія - батьківщина ленінізму - вийшла в центр світових революційних подій. Втретє протягом півстоліття вона переживала революційне піднесення і вже до 4904-4902 рр. тут створилася революційна ситуація. Поруч з пролетаріатом Москви, Петербурга і інших промислових центрів країни на широку арену класової боротьби виходить в цей період і робітничий клас України. Очолований революційною соціал-демократією, усвідомивши себе як клас, він виступає керівником загальнонародної боротьби проти буржуазії ! самодержавства

Це з особливою силою проявилось в робітничому русі 4903 р., зокрема, в загальному політичному страйку на Півдні Росії, який став кульмінаційним пунктом ре-

волпційної ситуації, переднем майбутніх барикадних битв*. Радянські історики провели велику роботу по вивченню загального страйку 1903 р. на Півдні Росії, у тому числі і на Україні, Проте ряд проблем - число учасників загального страйку на Україні і кількість підприємств, охоплених страйком, тривалість і результативність виступів, хід загального страйку в периферійних містах України, причини зриву страйку в Харкові, у Донбасі і т.д. все ще залишається недостатньо вивченим.

Відомості про кількість страйків, заворушень і демонстрацій та їх учасників зберігаються в 53 архівних фондах, фондах історико-краєзнавчих музеїв Української РСР, є в матеріалах газети "Искра" та інших друкованих виданнях соціал-демократичних організацій, збірниках документів і матеріалів з історії робітничого руху, монографічній літературі і періодичній пресі, мемуарах. На основі ретельного вивчення зазначених джерел автор даного повідомлення дійшов висновку: під час загального політичного страйку 1903 р. на Україні відбулося 552 виступи за участю 115 670 чоловік, зокрема в Херсонській губернії - 353 виступи з 59 983 учасниками, в Київській відповідно 3 з 20 699, Катеринославській - 72 і 25 тис., Таврійській - 11 і 5 250, в Чернігівській - 4 і 4693, в Полтавській - 1 і 45. Загальний політичний страйк 1903 р. показав могутність натиску пролетаріату і відіграв велику роль у наростанні масового революційного піднесення. "Буржуазія і уряд здригнулися, побачивши грізну робітничу армію, яка одним ударом спиняла всю промисловість величезних міст"², - підкреслював В.І.Ленін. Поклавши початок переходу пролетаріату від місцевої боротьби до боротьби у всеросійському масштабі, цей страйк став своєрідною генеральною репетицією Жовтневого страйку 1905 р. Не випадково В.І.Ленін закликав революційну соціал-демократію "... звернути увагу пролетаріату на дійсно високі й активні форми боротьби, на зразок знаменитої ротовської і ряду південних масових демонстрацій"³.

* Ленін В.І. Перші уроки // Повне збір. творів. - Т. 9. - С. 239.

² Ленін В.І. Перше травня // Там же. - Т. 8. - С. 176.

³ Ленін В.І. Самодержавство і пролетаріат // Там же. - Т. 9. - С. 128.

С.М.Неетерцова

УЧАСТЬ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ УКРАЇНИ В ЗАГАЛЬНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ СТРАЙКУ 1903 р.

Вищою точкою розвитку робітничого руху напередодні першої російської революції був загальний політичний страйк на Півдні Росії в липні - серпні 1903 р. Масова політична агітація іскрівських організацій, наростаючий в країні революційний рух 1900-1903 рр. сприяли зростанню політичної свідомості і організованості залізничного пролетаріату України. Разом з металістами він йшов у авангарді боротьби робітничого класу.

Нагадаємо, що страйк розпочали нафтовики Баку і залізничні робітники. На підтримку бакинців піднявся пролетаріат Закавказзя, а потім Півдня України. Під впливом політичної агітації страйк солідарності з робітниками Закавказзя в липні - серпні 1903 р. поширився на Південно-Західну, Південну залізницю, дільниці Києво-Воронізької та ряд станцій Катерининської залізниця¹, Робітники-залізничники страйкували в Одесі, Києві, Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Конотопі, У загальному страйку 1903 р. взяло участь більше 100 тис. робітників України, серед них понад 22 тис. залізничників³,

У виступах 1903 р., як зазначала газета "Искра", вперше яскраво виявилася класова самосвідомість страйкуючих. Робітники піднялися на боротьбу, усвідомлюючи себе частиною єдиного класу⁴. Цьому сприяла агітація соціал-демократів. Так, ще до початку страйку Одеський комітет РСДРП випустив 50 500 примірників прокламацій і листівок політичного характеру⁵, а за період страйку - з 15 липня по 15

серпня - ще 49 500 примірників. Серед них 5 тис. листівок було адресовано залізничним робітникам®.

Уже 24 липня 1903 р. Київський комітет РСДРП звернувся з відозвою до залізничників. Він підкреслював політичний характер страйку солідарності на підтримку робітників Закавказзя і Одеси. "Кидайте негайно роботу. Одеські і бакинські робітники чекають нашої підтримки", -- говорилося у відозві .

Більшість учасників страйку на залізницях України з 4 липня по 4 жовтня 1903 р. склали робітники залізничних майстерень і депо (Одеса, Київ, Катеринослав, Олександрівськ, Конотоп). Проте у ньому взяли участь і залізничні службовці. Так, у Києві застрайкували телеграфісти Південно-Західної залізниці ,

У період загального страйку в комітетах РСДРП на Україні активно працювали більшовики В.П.Ногін (Катеринослав), В.В.Вакар, О.Г.Шліхтер (Київ), К.О.Левицький, І.Авдеев, Й.О.Кристаловський⁹ та ін. Під керівництвом соціал-демократів залізничники Одеси, Києва, Катеринослава та інших міст виробили ряд вимог, серед яких спільними були: встановлення 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці, ввічливе поводження майстрів з робітниками та ін. Головною політичною вимогою страйкарів ставав з кожним разом все більш усвідомлений масами заклик революційної соціал-демократії "Геть самодержавство! Хай живе демократична республіка!"®.

Страйки в багатьох містах супроводжувалися політичними демонстраціями, в яких активну участь брали залізничні робітники. Нерідко ці виступи закінчувалися сутичками з поліцією. В Одесі, наприклад, проти беззбройних страйкарів місцеві власті кинули війська. Серед потерпілих були і залізничники.

Відмінною рисою літніх виступів 1903 р. є те, що робітники-залізничники страйкували не тільки тому, що хотіли домогтися яких-небудь поступок, а й тому, що, усвідомлюючи себе як клас, із почуття пролетарської солідарності прагнули підтримати боротьбу своїх товаришів по класу. Показовим був політичний страйк робітників залізничних майстерень Одеси 23-24 вересня на знак протесту проти арешту 50 учасників загального страйку в липні 1903 р»

У цілому загальний політичний страйк 1903 р. відіграв велику роль у політичному прозрінні залізничних робітників України, став школою їх політичного виховання і революційного гарту.

* Див.: Пушкарева И.М. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях. - М., 1975. - С. 84.

² Історія робітничого класу України. : В 2-х т. - К., 1967. - Т. 4. - С. 273.

³ Підраховано автором на основі відомостей, які є в документальних збірниках, архівних матеріалах. Якщо цифра страйкуючих невідома, то в такому випадку використане загальне число залізничників у майстернях, депо, на залізничній станції.

⁴ Искра. - 1903. - 4 авг.

⁵ Там же. - 45 июня.

® Там же, - 4 авг»

Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г. : Сб. документов. - М., 1937. - С. 429.

⁸ Революция 1905 - 1907 гг. на Украине : Сб. документов и материалов : В 2-х т., - Киев, 1955. - Т. 4. - С. 358.

⁹ Історія робітничого класу України. - Т. 4. - С. 258-260,

¹⁰ Революция 1905-1907 гг. на Украине. - Т. 4. - С. 372,

¹¹ Там же, - С. 422,

О.М.Максимов

РЕВОЛЮЦІЙНІ ВИСТУПИ РОБІТНИКІВ ДОНБАСУ НИПЕРВДСІП
І В ПЕРІОД ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ 1903 р. НА ПВДНІ РОСІЇ

У розглядуваний період Донецький басейн був центром гірничої ! гірничозаводської промисловості України з густою мережею залізничних ліній, під'їзних колій. Тут сформувався великий загін пролетаріату. У 1900 р. на промислових підприємствах і залізницях працювало 170-175 тис. чоловік*, Основна маса пролетаріату була зосереджена на великих підприємствах» За ступенем концентрації робітників край вугілля і металу займав одне з перших місць у Росії.

Проте в Донбасі гірничі і гірничозаводські підприємства, особливо кам'яновугільні рудники, були розкидані на великій території у вигляді промислових куців. Основна частина робітників знаходилася гора містами, в заводських і рудникових селищах, а подекуди і в селах. Кадрові робітники кількісно переважали лише серед металістів і залізничників» Ці та інші обставини утруднювали проведення революційної роботи, послаблювали натиск класової боротьби.

І все-таки до її з'їзду РСДРП у Донецькому басейні нараховувалося понад 15 соціал-демократичних організацій, груп і гуртків, У їх створенні і зміцненні, розповсюдженні творів К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна, газета "Искра"¹, листівок та іншої революційної літератури велику роль відіграли колишні члени петербурзького "Союзу боротьби за визволення робітничого класу" І.В.Бабушкін, С.І.Гусев, А.І.Іванов, К.М.Норинський, В.Д.Шелгунов, а також місцеві робітника-революціонера Ф.А.Сергеев (Артем), К.Є.Ворошилов, Г.І.Петровський, П.О.Мойсеєнко та багато інших. Наприклад, Артем після повернення з-за кордону, де в 1902 р. вперше побачив і почув у Парижі В.І.Леніна, працював помічником машиніста паровоза на Катерининській залізниці. Він розповсюджував революційну літературу, налагоджував і зміцнював зв'язки з партійними організаціями гірничого краю.

Архівні документи свідчать про взаємозв'язки партійних організацій с хуртками Донбасу, а також установлення зв'язку з Катеринославським, Донецьким, Київським, Одеським, Харківським, Тульським та іншими комітетами РСДРП» які допомагали їм, особливо революційною літературою³. Так, навесні і влітку 1903 р. Маріупольська соціал-демократична організація отримувала революційну літературу із Одеси, а Краматорська - з Катеринослава, Харкова і Тули» Звертаючись до соціал-демократів Тульського заводу, соціал-демократичні організації Донецького басейну просили "надіслати прокламації і повідомити про діяльність 2-х чоловік", які виїхали туди працювати⁴

Соціал-демократи Донбасу особливо посилили реведзційну роботу перед святом 1 Травня 1903 р.⁵ За неповними даними на 34 заводах і копальнях було розповсюджено 18 тис. листівок, які пояснювали значення свята 1 Травня і закликали до страйку. Члени Алмазно-Юр'ївського комітету РСДРП одночасно розповсюдили листівки на II підприємствах⁶.

Соціал-демократи проводили нелегальні збори, масовки, бесіди з робітниками. Наприклад, по декілька зборів відбулося на підприємствах. Луганська, Юзівки, Маріуполя, Кадіївки, Краматорська та інших промислових селищ. На них обговорювалися такі питання: зміна існуючого ладу в Росії, святкування 1 Травня, скорочення робочого дня. Тут же читали вголос і листівки» У доменному цеху Юзівського металургійного заводу цю роботу проводили А.С.Князев, арештований поліцією 19 липня 1903 р.⁷, в інших цехах - Сергій Астанін, Михайло Яшин, Афанасій Чернов, Іван Обищенко, Олександр Овчинкін».

Революційна агітація і пропаганда піднімали робітників Донбасу на боротьбу проти самодержавства і капіталістів. Про їх бойовий настрій свідчать поліцейські донесення, листи. В одному з листів до Варшава зазначалося, що робітники Луганська, Юзівки, Маріуполя, Слов'янська і багатьох заводів Донбасу "уже давно хви-

дається... 1 Травня буде щось серйозне. Арешти щодня десятками.-Прокламацій - ти сячі. Народ збирається розгромити тюрми і звільнити арештантів. Прибуло сюди багато війська і козаків"".

Святкування А Травня 1903 р. готували соціал-демократи, на ряді підприємств зоно пройшло під їх керівництвом. У цей день страйки відбулися на заводах Маріуполя, Горлівському, Прохорівському, Софіївському рудниках, шахтах "Амур" Російсько-Донецького товариства, № 1 товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості, на Щеглинському руднику біля Луганська. Великою масовою відзначили пролетарське свято робітники Щербинівського і Нелепівського рудників, Г.І.Петровський розповів гірникам про внутрішнє становище в країні, про ростовський страйк 1902 р. Тут же присутнім були роздані революційні листівки¹""", Проте в деяких містах і промислових селищах військово-поліцейським силам вдалося зірвати святкування і Травня, Наприклад, коли юзівські робітники виходили на демонстрацію, їх оточили війська і поліція, почалися арешти. Була зірвана маніфестація 1 в Слов'янську,

Масові арешти і облави, патрулювання військ продовжувалися і після пролетарського свята. 26 травня поліція розгромила Луганський комітет РСДРП, До її рук потрапив гектограф і склад нелегальної літератури²"". Арешти пройшли і в інших соціал-демократичних організаціях Донбасу, Вони тривали і влітку 1903 р», що не могло не вплинути на революційну активність пролетарів. Однак царським властям не вдалося повністю задумити виступи робітників. Під час літнього загального політичного страйку на Півдні Росії відбулися виступи металургів Краматорського і Макіївського трубопрокатних заводів, гірників Юзівки, Макіївки, Микитівни, Щербинівки та інших промислових селищ. Робітники добивалися підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці і побуту. На ряді підприємств виступами металістів і гірників керували соціал-демократи. Весною і влітку 1903 р, відбулося 1? страйків на заводах і шахтах³.

Ця страйкова боротьба сприяла зростанню класової самосвідомості робітників Донбасу, які брали активну участь у революції 1905-1907 рр.

* История рабочих Донбасса : В 2-х т. - Киев, 1981. - Т. I. - С. 38, 74.

² О распространении произведений классиков марксизма-ленинизма, газеты "Искра" в Донбассе накануне первой российской революции // Донбасс. - 1980. - 14, - С. 107-110; Социалистический Донбасс. - 1983. - 4 мая; Радянська Донеччина, - 1983. - 11 трав.

³ Центральний Державний історичний архів УРСР, - Ф, 313, оп, 2, спр. 662-684, (Далі: ЦДА УРСР.)

⁴ Там же. - Ф, 336, оп, 1, спр. 332, арк, 1-3,

⁵ Там же. - Ф. 313, оп. 2, спр, 662-684,

⁶ Там же (підраховано за спр, 664, арк. 10-86).

⁷ Там же, - Оп. 1, спр. 568, арк. 6-8.

⁸ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР. - Ф. 124, оп. 43, спр.55 арк. 4-5. (Далі: ЦДАЖР СРСР.)

⁹ Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. 11, оп. 1, спр. 36, арк. 81.

*с Очерки истории Донецкой областной партийной организации. -Донецк, 1978. -

4Т * *

Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України. - Ф,2,оп. 1, спр, 62, арк. 1-9; ПЦЖР СРСР. - Ф. 102, 1898, спр. Б, ч, 8, арк. 3-5.

ПЦДРХОВЗНО 38 ДЖРГЛСМІ : Революція 1905-1907 гг. на Украине : Сб, документов Киев, 1955. - Т. 1: ЦДА СРСР. 37, оп. 68, спр. 162; ф. 1405, оп, 530, спр. 96; ЦДАЖР СРСР, - Ф. (ДП), Ш діловод., спр. 1, ч. 39, аок. А; ф. 1157, оп. 1, спр, 64; та ін.

Л.В.СШьхова

УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ ДРІБНИХ ПІДПРИЄМСТВ
У ЗАГАЛЬНОМУ СТРАЙКУ 1903 р. БА ПІВДНІ РОСІЇ

Загальний страйк промислового Півдня Росії влітку 1903 р. був виявом піднесення робітничого руху у період назрівання революційної кризи початку ХХ ст. Він зіграв велику роль у згуртуванні російського пролетаріату, в підготовці його до класових битв першої російської революції 1905-1907 рр.

У загальному страйку 1903 р. брали участь робітники різних підприємств Баку, Тифліса, Батумі, Києва, Одеси, Катеринослава, Миколаєва, Керчі та інших міст великого південного регіону Росії. В ході страйку під впливом пролетаріату великих фабрик, заводів та залізниць до руху були залучені відсталі групи пролетаріату: робітники міського транспорту, комунального господарства, будівельники, чорнороби та ін. Страйк охопив і робітників дрібних промислових підприємств, переважно міських ремісників (пекарів, булочників, м'ясників, кравців, шевців, чинбарів, палітурників, столярів, слюсарів, бондарів, колісників, щетинників, капелюшників та ін.).

Характерне для страйку 1903 р. поєднання економічних і політичних виступів дало змогу вступити у боротьбу робітникам дрібної промисловості, які до цього взагалі не брали участі у революційному русі. Підкреслюючи поширення страйку на дрібні ремісничі підприємства, Бакинський комітет Кавказького союзу РСДРП в листівці про хід загального страйку бакинських робітників 8 липня 1903 р. писав: "Думка про солідарність інтересів всіх людей праці без розрізнення професій і національностей, велика ідея боротьби за звільнення всіх трудящих охопила найнерозвинутіші, найнерухоміші верстви пролетаріату"*.

У радянській Історіографії участь робітників дрібних підприємств в загальному страйку на Півдні Росії згадується майже в усіх дослідженнях, проте конкретна сторона цієї участі, форми впливу на цю відсталу роз'єднану частину робітників з боку фабрично-заводського пролетаріату, характер їх боротьби вивчені ще недостатньо і заслуговують більш глибокого і повного розгляду.

Матеріали, опубліковані в збірниках документів, архівні джерела, періодична преса (газети "Искра", "Рабочая мысль", "Вперед" та їв.) дозволяють простежити шляхи згуртування робітників-ремісників навколо фабрично-заводського пролетаріату, їх участь під впливом революційної агітації місцевих комітетів РСДРП та за прикладом передових робітників у страйковій боротьбі з спільних з фабрично-заводським пролетаріатом страйках, демонстраціях, зборах, сходках.

Обличчя міст Півдня Росії на початку ХХ ст. визначалося наявністю великих заводів і фабрик, портів і залізниць, проте повсюдно ще зберігалось багато дрібних підприємств і майстерень, у яких працювала значна частина робітничого класу.

Участь робітників дрібних підприємств у загальному страйку 1903 р. зумовлювалася не тільки жорстокою їх експлуатацією, а й впливом тієї агітаційної роботи, яку проводила, починаючи з другої половини 90-х років, соціал-демократія по організаційному згуртуванню всіх верств робітничого класу. У деяких містах Півдня Росії (Катеринодарі, Новоросійську, Катеринославі) були створені соціал-демократичні організації робітників-ремісників, що підпорядковувалися місцевим комітетам РСДРП.

Соціал-демократичні групи Кавказу і України видавали листівки, звернені до ремісників. Особливо велику пропагандистську роботу серед краців, пекарів та інших робітників дрібних підприємств проводили Київська і Одеська організації соціал-демократів. Це відповідало загальній лінії партії на консолідацію сил пролетаріату. "Искра" звертала увагу соціал-демократичних комітетів на "необхідність добитись залучення всієї робітничої маси до боротьби"²,

• Робітники, дрібної промисловості становили одну із малосвідомих і пасивних верств робітничого класу. їх революційність довго не проявлялася внаслідок патрі-

архальних умов праці і побуту, тісного зв'язку з селом, дрібнобуржуазної психології, низького культурного рівня, роз'єднаності, Все це визначило на початку 30-х років економічний характер їх виступів. Під безпосереднім впливом соціал-демократів і фабрично-заводського пролетаріату свідоміша частина робітників дрібних підприємств під час загального страйку 1903 р. уже не обмежувалася економічними вимогами, а брала участь у політичних страйках, демонстраціях, мітингах, сходках (Баку, Батумі, Тифліс, Катеринослав, Єлисаветград, Миколаїв, Одеса, Керч), Проте більшість виступів робітників дрібних підприємств і в цей період не виходили за рамки економічних вимог: скорочення тривалості робочого дня, збільшення заробітної плати, видача замість харчів грошей, поліпшення приміщень для майстерень і т.ін. Булочники Києва в результаті загального липневого страйку домоглися підвищення заробітної плати. Велику стійкість у боротьбі виявили пекарі Одеси, які також змогли добитися поступки від хазяїв. Страйк у Одесі вивільнив відсталих робітників дрібних підприємств з-під впливу зубатовського "Союзу незалежників" і підніс роль Одеського комітету РСДРП.

Робітники дрібних підприємств були менш стійкі у боротьбі. Якщо в Києві страйк фабрично-заводських робітників продовжувався від 7 до 9,5 днів, то робітники-ремісники страйкували не більше 2 днів, Переюжна частина ремісників-робітників ще не усвідомлювала необхідності боротьби за загальнопролетарський лозунг 8-годинного робочого дня і ставила вимоги скорочення тривалості робочого дня до 9-10 годин.

У цілому страйк сприяв розвитку класової свідомості всіх верств робітників, пробудженню їх пролетарської солідарності. Він підготував робітників дрібних підприємств на Півдні Росії до участі в революції 1905-1907 рр.

* Листовки Кавказського союзу РСДРП. 1903-1905 гг. - М., 1955. - С. 36.

² Искра. - 1903. - * 43. - 1 июля.

П.6 Любаров

РОБІТНИКИ ТА СЛУЖБОВЦІ ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ 1900-1903 рр.

Узагальнюючи досвід знаменитої харківської першотравневої демонстрації 1900 р., ленінська "Искра" закликала соціал-демократів поширювати цей досвід "не тільки серед робітничого класу, але й серед усіх верств народу, які стикаються з робітниками"^{*}. До таких верств широких трудящих мас належали також робітники та службовці різних торговельних закладів, складів та контор.

Процес їх включення в загальне русло боротьби робітничого класу в період 1900-1903 рр. був складним і суперечливим, оскільки багато торгових робітників та службовців (основну частину їх складали продавці й прикажчики) навіть в ці роки ще починало свою боротьбу з "клопотань" перед місцевими властями і своїми хазяями про поліпшення умов праці і насамперед скорочення тривалості робочого дня, впровадження недільного відпочинку.

Соціал-демократичні організації вели усну та друковану агітаційну роботу серед торгових робітників та службовців, закликаючи їх до усвідомлення того, що вони не досягнуть своєї мети без власної організованості, без об'єднання з промисловим пролетаріатом і спільної з ним боротьби.

В 1901 р. одеські соціал-демократи поширювали травневі прокламації по трактирах. Так, пристав пересипської поліцейської дільниці повідомляв поліцмейстеру, що у буфетчика Ключина з трактиру Корягина була відібрана прокламація². До страйку, що розпочався 8 вересня 1901 р. у харківських кравецьких майстернях, приєдналася група робітників "Європейського магазину"; серед вимог останніх був пункт про ввічливе ставлення до них хазяїна магазину. Соціал-демократичний комітет мі-

ста випустив прокламації з закликом підтримати страйкуючих. Робітникам вдалося вирвати у хазяїв окремі поступки⁹, в Єлисаветграді у вересні застрайкували прикажчики магазину Шполянського, добившись зрештою підвищення платні на 40 крб» та укладення письмового договору про найм⁴.

Відомості про події 4901 р. і листопадовий страйк 4902 р. у Ростові-на-Дону поширювалися по всій країні. До руху залучалися й тортові робітники та службовці, а також офіціанти, кухарі трактирів та ресторанів. Так, у 1902 р. соціал-демократичні ідеї почали проникати до лав київських кухарів. Робітник одного з ресторанів С.С.Дасточкін організував підпільний гурток кухарів. Члени гуртка підтримували зв'язки з Петербургом, з передовими робітниками торгових установ. Представник Петербургу нелегально приїздив до Києва і виступав на зборах гуртка, «Роботу в цьому гуртку проводили й члени місцевого соціал-демократичного комітету».

25 серпня 1902 р. в Катеринославі на одному з дніпровських островів відбулася сходка, в якій взяли участь близько 500 чоловік. Поліція затримала 407 учасників сходки, більшість з них були ремісниками й прикажчиками, як і вже раніше залучалися до справ політичного характеру і знаходилися під поліцейським наглядом; у окремих заарештованих знайдена революційна література⁰. Відбувався дальший процес революціонізації робітників та службовців торговельних закладів. Свідченням цього була прокламація, що поширювалася в Одесі на початку 1903 р.: «Вже й ми, одеські прикажчики, повідомлялося в ній, - починаємо пробуджуватися від важкого сну. Ми струшуємо з себе ту непробачену байдужість до нашого становища, яка досі нас визначала»⁷. Прикажчики Бердичева в 1902 р. почали страйкувати за покращення умов своєї праці. Правда, їх вимоги, як і всіх торгових робітників та службовців Росії, були лише економічні, та і самі страйки тривали недовго: від одного до трьох днів⁶.

1903 рік знаменував собою піднесення революційного руху, кола страйки «охопила багато міст Кавказу й України та стали найвидатнішими виступами пролетаріату напередодні революції 1905-1907 рр.»³ Страйки, які здебільшого проходили під керівництвом соціал-демократичних організацій, були спрямовані проти царизму. Досить активно в цей рік діяли й торгові робітники та службовці, проходячи важливу школу боротьби, накопичуючи той досвід і знання, які сприяли пробудженню революційної свідомості майже в усіх верств цієї категорії людей найманної праці й залучення її у революційний рух 1905-1907 рр.

У першотравневому страйку 1903 р. в Одесі взяли участь (хоча й у невеликій кількості) прикажчики. Поліція жорстоко розправилася з ними⁰. Коли ж в липні в місті розпочався загальний політичний страйк, серед страйкуючих знову ж були торгові робітники та службовці мануфактурних і продовольчих магазинів- Страйкували в чайному складі Карагано, в магазинах Лібмана, Кріаді, Мелісарато, Дур'яна, службовці в чайних трактирах Балашова, Спарделі та ін. Найбільшого розмаху досяг страйк офіціантів у Бульварному районі, де страйкувало близько 300 чоловік до страйкуючих приєдналося близько ста кухарів . Одеський комітет РСДРП в липні видав прокламацію «К приказчикам», яка розповсюджувалася в різних торговельних закладах, в тому числі в трактирах»⁰. Страйк одеських торгових робітників та службовців мав незначні наслідки для поліпшення їх становища: підприємці не задовольнили основних вимог страйкуючих⁴. У прокламації Одеського комітету РСДРП (жовтень 1903 р.) підкреслювалося: «боротьба за покращання нашого становища ... зовсім неможлива в романовському царстві політичного безправ'я, батога і нагайки .. Ніякі поступки нічого не покращать без політичного повалення царського ладу»¹⁵.

Слідом за одеськими робітниками застрайкували робітники ряду інших міст України. Коли 24 червня почалися масові страйки в Києві, в прокламації «Ко всем рабочим Киева» комітет РСДРП закликав робітників усіх професій наслідувати приклад робітників Баку, Тифліса, Одеси; «Черга за нами, товариші!» Крім того, було випущено окрему прокламацію «К рабочим казенного винного склада» з закликом:

"Пам'ятайте, що в єдності наша сила! Тримайтеся стійко, але не робіть ніяких насильств!"¹⁶ До страйкуючих приєдналися робітники та службовці ряду київських ресторанів (в тому числі Купецького зібрання, Старо-північного та інших, де розповсюджувалася соціал-демократична література)¹⁷. Незважаючи на арешти та переслідування, а також криваву розправу над страйкуючими (під час якої на Подолі було вбито й службовця буфету)¹⁸, страйк поширювався на інші підприємства та торгові заклади і з 24 липня став загальним. У випущеній 20 серпня 1903 р. прокламації Київський комітет РСДРП заявляв, що навіть "найнесвідоміші верстви населення розуміють причини загального страйку »

5 серпня 1903 р. - за два дні до початку політичного страйку катеринославських робітників стихійно вибухнув страйк в окремих пекарнях міста (страйкувало близько 60 чоловік)²⁰, В цьому ж місяці до страйкуючих портових робітників приєдналися прикажчики ряду керченських магазинів та офіціанти головного ресторану Феодосії²⁵.

Всі вищенаведені факти свідчать, що серед вимог торгових робітників та службовців майже зовсім були відсутні політичні вимоги; крім того, треба мати на увазі, ар серед страйкуючих основна маса, як і раніше, ще не стільки вимагала, скільки висловлювала свої побажання. Але, разом з тим, вже реагування цієї відсталой, категорії робітників на загальні літні страйки 1903 р, пролетаріату Півдня Росії було глибоко симптоматичним: починала розширюватися соціальна база руйнівних сил революції, що вибухнула в січні 1905 р.

* Майские дни в Харькове, - Б, м., 1904 - С. 11.

² Державний архів Одеської області. - Ф, 314, оп. 1, спр. 241, арк. 62 б. (Далі: ДАОО)

³ Осипов Е. Рабочее профессиональное движение в Харькове. - Харьков, 1925. - С. 94.

⁴ Рабочее дело, Женева. - 1902. - № 11/42. - С. 409.

⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР, - Ф, 6864, оп. 4, спр. 408, арк. 32. (Далі: ЦДАЖР СРСР); Швачко Д. Киевский союз официантов и номерных // Рабочий нар, питання. - 1923. - № 6/7. - С. 72.

⁶ Летопись революционного движения в России за 1902 год. - Саратов, 1924. - С. 93-94.

⁷ Искра. - 1903. - і 33»

⁸ Жизнь (Лондон). - 1902. - № 5. - С. 259»

⁹ История рабочего класса СССР : Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. - И., 1983. - С, 389.

Последние известия, Лондон. - 1903. - № 429.

¹¹ ДАОО - Ф. 634, оп. 4, спр. 86 а, арк» 246 зв., 204 зв., 202 зв.

¹² Там же, - Арк. 207 зв., 53 зв.

¹³ Революция 1905-1907 гг. на Украине : В 2-х т.-Киев, 1955, - Т. 4. - С. 629.

¹⁴ Рабочее движение в России в 1904-1904 гг. - Л., 1975. - С. 283.

¹⁵ Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г, - М., 1938. - С,-407-108.

Вакар В. (В.Правдин). Накануне 1905 г. в Киеве. - Киев, 1945, - С. 47.

ЦДАЖР СРСР. - Ф. 6864, оп. 4, спр. 408, арк. 403; Парасунько О, Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. - Киев, 1953, - С. 86,

⁵⁸ Всеобщая стачка на Юге России в 1903 году, - М., 1938. - С. 456.

¹⁹ Там же. - С. 459.

²⁰ Искра» - 1903, - № 52, прил.; Рабочее движение в России в 1904-1904 гг. - 1., 1975. - С. 263,

Революционное движение в Крыму. - Симферополь, 1940. - С, 87; Ростов Н, Пролог первой революции, - М., 1928. - С. 424-422; Искра. - 1903. - № 49.

О.Ф.Овсієнко

ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК 4903 р. В ОДЕСІ І КРАХ ЗУБАТОВЩИНИ

Загальний політичний 4903 р. на Півдні Росії, як відомо, крах зубатовщини в країні його подіям, В.І.Ленін писав: 'зуалеко б ії, ніж на події не й тині сумніву цього"¹. соціалізм", або собою бітничу політику царського уряду в 4904-4903 рр. кхом штучного робітничих союзів оволодіти "зверху" робітничим рухом, розколоти і позбавити його?* Зубатовці розгорнути свою діяльність і на Півдні Росії, де відбувся розвиток революційного робітничого руху. Слідом за Білорусією, Москвою, Петербургом контрреволюційні, монархічні організації з відсталі частини робітників були створені й на Україні. Найбільша з них (близько 3 тис. чоловік) діяла в Одесі, кавказі зубатовська організація була створена в Баку.

Головною метою діяльності таких організацій, як відзначав Департамент політич чі організації, чисельність членів яких лише на Україні досягала 6 - 8 тис. чоловіків, була активність

робітників спрямувати їх боротьбу лише за економічні вимоги, настроїти їх

Револьційно-пропагандистська діяльність іскріщів як в цілому в країні, так і на Україні підготувала перехід до боротьби під політичними гаслами. Особливо важливе значення у цьому мав розгром "економізму", представники якого, як підкреслював ВЛ Ленін, тягнули робітничий рух "по лінії попівсько-жандарп "ідеології" і полегшували завдання зубатовим³.

непримиренної боротьби революційних соціал-демократів України з зубатовщиною за політичне виховання робітників надії агентів уряду ні розгортання "поліцейського" робітничого руху не справдилися, кількість членів зубатовських організацій неухильно зменшувалася.

Все ж зубатовці, і зокрема їх найбільша частина в Одесі, ще зберігали свої позиції аж до початку загального страйку. Саме події страйку остаточно підірвали їх, ознаменувавши крах зубатовщини у всеросійському масштабі, всієї антиробітничої політики царського уряду напередодні першої російської революції.

Події загального страйку в Одесі захопили зневацька місцеву адміністрацію. Розпочавшись 4 липня, страйк 17 липня став загальним, а число страйкарів досягло 40 тис. чоловік. У ході страйку, що охопив все місто, до нього були змушені приєднатися і зубатовські союзи, щоб не дискредитувати себе в очах робітників.

Місцеві органи влади і поліція докладали великих зусиль до припинення страйку. Однак, не маючи під рукою достатньої кількості війська (вони знаходилися у таборах на карантині. - Авт.), власті вбачали єдину можливість "погасити" страйк з допомогою поліцейської агентури - зубатовців ("незалежних"). Вони сподівалися, що під впливом зубатовських союзів страйкарі обмежаться дрібними економічними вимогами і страйк сам по собі піде на спад. Про це переконливо свідчать секретні документи охорони. 6 липня начальник Одеського охоронного відділу у телеграмі керівнику одеських зубатовців Г.Шаєвичу, що перебував на цей час у Мінську наказав "негайно повернутись" до Одеси у зв'язку з початком загального страйку портовиків. Прибувши до Одеси, Шаєвич був запрошений в охоранку, де отримав інструкції "с рияти загальному умиротворенню, що він і обіцяв ви-

Згідно з планом охранки, керівникам зубатовських союзів надавалися великі повноваження, що повинно було допомогти їм "очолити" страйк і спрямувати зростаючу під впливом соціал-демократичної пропаганди енергію робітників у русло дрібних економічних вимог. Перед зубатовцями ставилося завдання під ширмою захисту "інтересів робітників" довести страйк до "примирення сторін", до "полюбовної угоди" з підприємцями. З цією метою начальник охранки видав їм спеціальні "охоронні" посвідчення з фотокартками, а поліція отримала наказ не арештовувати зубатовців ні в якому разі.

Коли 1 липня розпочався страйк 2 тис. робітників залізничних майстерень, то група зі 450 зубатовців, що існувала в майстернях, намагалася перехопити у комітету РСДРП керівництво страйком і нейтралізувати бойовий настрій робітників. Зокрема, вони погрожували зірвати страйк, якщо будуть проголошуватися політичні промови і розповсюджуватися революційні прокламації. Зубатовці неодноразово зривали виступи представників комітету, погрожуючи видати промовців поліції. їм навіть вдалося підкорити своєму впливові частину несвідомих робітників, які разом з зубатовцями вигукували на зборах і сходках страйкарів: "Не треба нам політики, кажіть нам про нашу нинішню справу!" Коли 3 липня в майстерні прибув начальник Південно-Західних залізниць Немешаєв, і попередньо вступивши з депутатами "незалежників", пообіцяв задовольнити деякі дрібні вимоги страйкарів, то зубатовці поспішили оголосити цю подачку перемогою робітників. Керована ними юрба відсталих робітників кричала Немешаєву "Ураі". Страйк було зірвано. За вимогою "незалежників" залізничники в цей же день стали до роботи.

Таку ж дезорганізаційну, провокаторську роль зіграв зубатовський "Союз портових робітників" і під час страйку, що розпочався 4 липня в одеському порту. На організованих тут "незалежниками" сходках робітникам пропонувалося скоротити список своїх вимог: "не бити стінку лобом, а сверлити її потроху". Зубатовцям навіть вдалося підмовити частину вантажників і кваліфікованих робітників стати до роботи. Їх вплив був досить відчутним. Коли ж оратори Одеського комітету РСДРП звернулися до робітників, що приступили до роботи, з закликом продовжувати страйк, то, як доповідав начальник охранки в Департамент поліції, "спроба ця... не мала успіху, так як вони зустріли суперника в особі керівника "Союзу незалежних на флоті" Івана Єфимовича Жимоедова і його найближчого помічника Миколу Михайловича Дев'яткіна, які як особисто, так і через своїх прихильників, переконували зібрання робітників не слухати політичних агітаторів, не вдаватися до насильства, а поводити себе спокійно, не збираючись у нагвал'.

Виконуючи завдання охранки, "незалежники" організовували багатолюдні зібрання своїх членів та малосвідомих робітників (спочатку до 500-600 чоловік, а з 12 липня по декілька тисяч), на яких умовляли їх обирати своїх представників для організованої подачі "прошень" підприємцям. Після зборів вони, як правило, пропонували робітникам розходитися по домівках і чекати рішення "комітету незалежних". При цьому зубатовці видавали себе за керівників страйку, його єдиних повноважних представників.

Намагаючись зірвати переростання страйку в політичний виступ пролетаріату, зубатовці направляли групи своїх представників на мітинги, що організовували соціал-демократи. В своїх виступах зубатовці провокаційно закликали робітників не займатися політикою, а виробляти економічні вимоги, групували навколо себе невеликі загони робітників і проводили серед них свою, зубатовську, агітацію. Спробам революційних соціал-демократів об'єднати учасників мітингів на основі політичних вимог зубатовці всіляко перешкоджали - зривали їх виступи, погрожували ораторам соціал-демократичного комітету вбивством тощо.

Допомагаючи зубатовцям зірвати страйк, Департамент поліції учинив тиск на місцеві органи влади з метою примусити одеських підприємців приступити до переговорів з "виборними" від зубатовських робітників. З цією метою була утворена "примирлива комісія" між промисловцями і зубатовцями. Охранка поставила завдан-

ня перед зубатовськими керівниками розколоти страйкарів на групи, виробити БІД ІХ імені мінімальні вимоги, і таким чином вторгувавшись з підприємцями, закінчити страйк.

Однак весь хід революційних подій у Одесі швент зруйнував план поліції за допомогою зубатовців зірвати страйк. Керівництво страйком повністю взяв у свої руки Одеський комітет РСДРП. Внаслідок цього страйк набув виразного політичного характеру.

В ході страйку робітники, з'ясувавши справжні класові позиції зубатовців - агентів поліції, продемонстрували всю непримиренність пролетарських інтересів з інтересами російського самодержавства. Події страйку переконали навіть самих відсталих з робітників у необхідності покінути з надіями на мирне "співробітництво" з урядом, яке проповідували зубатовці. Значна частина рядових членів зубатовських союзів вийшла з-під контролю своїх керівників і влилася в ряди страйкуючих.

Сама поліція була змушена визнати це. "Маса "незалежних" відношена, революціонери тягнуть їх до себе" - говорилося у донесенні одеської охоранки 22 липня 1903 р. в Департамент поліції. "Настроєні "незалежними" проти революціонерів робітники починають відчувати симпатію до ідей, що проповідують революційні агітатори", - вказувалося в донесенні від 28 липня. Там же підкреслювалося, що між зубатовцями "помітні вагання у переконаннях, і деякі з них починають прагнути до того, щоб почитати підпільну літературу"⁶» Остаточно порвали з зубатовщиною під час страйку і робітники інших міст України, де на відміну від Одеси зубатовці мали зовсім незначний вплив на робітників.

Нищівна поразка зубатовців в боротьбі з революційними соціал-демократами України за ідейний вплив на робітників напередодні, і особливо в ході страйку, підірвала дозрілий царського уряду до зубатовських методів боротьби з робітничим рухом, розвіяла його надії на створення масових контрреволюційних робітничих організацій, призвела до відставки Зубатова і надзвичайно прискорила ліквідацію "поліцейського соціалізму" в Росії.

: Ленін В.І. Ера реформ // Повне збір. творів. - Т. ?. - С. 304,

² Центральний державний історичний архів УРСР, - Ф. 385, оп. 4, спр, 854, арк.85. „ (Далі-ЦЦІА УРСР.)

³ Ленін В.І. Що робити? // Повне збір. творів. - І, в. - С. 38,

⁴ ВДІА УРСР. - Ф. 386, оп. 4, спр, 402, арк. 44, 45, 473 зв.

⁵ Там же. - Спр. 403, арк. 346-347.

⁶ Там же. - Спр. 402, арк. 209? спр. 403, арк. 322,

О.І.Прийменко

БОРЬБА РОБИТНИКІВ ПІВДНЯ РОСІЇ ЗА СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ПІД ЧАС ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ. В 1903 р.

Відомо, що в Росії, на відміну від деяких західноєвропейських країн, наприклад Німеччини й Данії, на початку ХХ ст. не існувало єдиної системи страхування робітників. Однак під тиском наростаючої боротьби робітників уряд у 1884 р. дозволив підприємцям засновувати допоміжні каси на заводах та рудниках. На залізницях такі каси стали обов'язковими, запроваджувалися вони і в фабрично-заводській промисловості. Основним джерелом коштів у касах були відрахування із заробітку працівників. Каси повинні були забезпечувати робітників на випадок хвороби, втрати працездатності тощо.

На противагу насаджуваним "зверху" допоміжним касах робітники, механічно переймаючи досвід дрібнобуржуазних верств населення, створювали свої власні каси й товариства взаємодопомоги. Вони наївно думали, що завдяки відрахункам зі своєї заробітної плати зможуть розв'язати окремі питання страхування. Як правило, ці організації охоплювали малосвідомих робітників, а також "благонадійних"

зіявно забезпечених. Корінною відмінністю взаємодопомоги від соціального страхування було те, що господарі підприємств.

Революційні соціал-демократи роз'яснювали пролетарям, що організація цих товариств не вирішує проблеми страхування. Вони закликали робітників до боротьби за соціальне забезпечення, досягнення якого можливе лише в результаті політичної боротьби проти самодержавного уряду та експлуататорів. Характерною в цьому відношенні була агітаційна діяльність Катеринославського комітету РСДРП. В листівці "До всіх друкарських робітників", яку було випущено з 1901 р., роз'яснювалося, що

Швейцарії. Листівка закінчувалася закликом до боротьби за політичну свободу, яка "розв'язе усім вам руки для боротьби з капіталістичною експлуатацією, з тим господарським устроєм, в якого мільйони трудящого люду збагачують жменьку дармоїдів,

В умовах економічної кризи початку 900-х років, коли боротьба пролетаріату набула відкритого політичного характеру, уряд пішов на деякі поступки в справі страхування робітників. 2 червня 1903 р. був опублікований закон про виплату гро-

робництва* в результаті нещасних випадків, Закон не передбачав допомоги при професійних захворюваннях, й тут, як писав З.І. Ленін, "відповідальність наймачів"²

а передавав да справу в руки фабричних та гірничих

робітників. Під керівництвом революційних соціал-демократів вони розгорнули рішучу боротьбу за введення соціального страхування на випадок хвороби та передачу його

ку на Півдні Росії у 1903 р. Робітники Баку висунули вимогу видачі "заробітку в повному здійсненні одного з корінних принципів соціального забезпечення - перекладання витрат за лікування хв. ІХ робітників на підприємстві."

Питання про повну матеріальну відповідальність капіталістів за хворобу робітників формулювалося різному. Так, наприклад, робітники Тифлісу Кр лікуванні хворих за рахунок наймачів протягом одного - трьох місяців, Ще гостріше ця вимога ставилася в прокламації Імеретинського комітету РСДРП (48 липня), в якій що підприємці зобов'язані "страхувати робітників",

У вимогах страхування на випадок хвороби робітники Півдня Росії були стайні, добиваючись "повн прокламаціях Одеського, Миколаївського, Катеринославського та Київського тів РСДРП в липні-серпні 1903 р.⁷

Страйкарі ряду підприємств Катеринослава А своїх зборах виробили ВЕ до наймачів. Вони вимагали створення страхових організацій за принципом самоврядування та введення пенсійного забезпечення пристарілих. Так, наприклад, металісти селища Амур (пригород Катеринослава іншими прийняли рішення добиватися самоврядування "без найменшого втручання в їхні справи... хазяїв та уряду", довічної пенсії старим, видання заробітної плати під час хвороби⁰, Інакше кажучи, робітники наполягали на впровадженні державного страхування та участі в його влаштуванні робітничого представництва. Ця вимога була їхньою життєвою потребою.

її з'їзд РСДРП, що проходив під час загального страйку на Півдні Росії, у своїй програмі вказав на необхідність боротьби за впровадження "державного страхування робітників на випадок старості і повної або часткової втрати здатності до праці за рахунок спеціального фонду, утвореного шляхом окремого податку на капіталістів"⁵.

Висунута під час загального страйку на Півдні Росії вимога запровадження державного страхування прискорила опублікування царського указу від 42 грудня 1904 р. про запровадження державного страхування робітників⁶,

Рішучі вимоги страйкарів півдня Росії задовольнити їх право на державне страхування за рахунок уряду та капіталістів були одним з яскравих доказів, що на початку Ж.сі. російський пролетаріат вже склався як "клас дай себе".

⁵ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896-1904.-
[^] Киев, 1963. - С. 172, 474,

² Ленін В.І. Закон про оплату робітників, які потерпіли від нещасних випадків //
... • Певне зібр. творів, - Т. 7. - С.313.

³ Див.; Вовчик А.Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895-1904 гг.), - Львов", 1954. - С. 201.

⁴ Всеобщая стачка на Юге России в-1903 году : Сб, документов. - М., 1933. - С. 30,

⁵ Там же. - С. 59.

⁶ Там же, - С. 74.

⁷ Там же» - С. 94, 400, 432, 466,

³ Там же. - С. 476.

⁹ Комунистична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898-1917, Пер, з 8-го рос.вид. - К., 1978. - Т. 4. - С. 0.63.,

Лаврычев ВЛ. Царизм а рабочий вопрос в России (1861-1917 гг.), - М., 1972. - С. 164,

ВШИВ ЗАГАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО СТРАЙКУ 4903 р. НА ПІВДНІ РОСІЇ
НА РОЗВИТОК РОБІТНИЧОГО РУХУ В ІНШИХ РЕГІОНАХ КРАЇНИ

М.Г.Мейєрович

ОСОБЛИВОСТІ РОБІТНИЧОГО РУХУ
В ЦЕНТРАЛЬНЬОМУ ПРОМИСЛОВИМУ РАЙОНІ В 4904-4904 рр.

В.І.Ленін завжди розглядав робітничий рух у Росії як єдиний процес. Так, у статті "Перші уроки", позначаючи "головні віхи пройденого шляху" за 20 років, що передували першій російській революції, він дає періодизацію розвитку масового руху в цілому по країні, незалежно від того, в якому із районів відбувалася етапна подія.

1885 р. - "широкі страйки" за участю окремих "не згуртованих ніякою організацією, соціалістів" (Центральний промисловий район);

4896 р. - "Масовий рух з початком вуличної агітації, за участю вже цілої соціал-демократичної організації" (Петербург);

4902-4903 рр. - страйки зливаються з політичною демонстрацією охоплюють цілий район", за активною участю "організованої революційної соціал-демократії" (Південь Росії);

4905 р. - "Страйк і демонстрація стали на наших очах перетворюватися в повстання, Участь організованої революційної соціал-демократії була незрівнянно значнішою., " (Петербург)¹,

Робітничий рух у такій великій країні, як Росія, не міг розвиватися рівномірно в усіх регіонах. Головні ознаки, що характеризували початок якісно нового етапу, проявлялася в тому чи іншому великому промисловому регіоні, проте ці ознаки вказували на єдині тенденції загальноросійського руху, загальні закономірності його розвитку» Цю душу підкреслював В.І.Ленін, відзначаючи спільну спрямованість виступів на суді учасників першотравневої демонстрації 4902 р. у Сормово і ростовських робітників, що брали участь у листопаді того ж року в загальнополітичному страйку: "Ми готові йти на каторгу за боротьбу проти полігамного й економічного рабства,,,,, говорило четверо нижегородських робітників» Ми готові йти щ смерть - немовби повторювали за ними тисячі в Ростові...

І все-таки, досліджуючи робітничий рух певного етапу в регіоні, ми не тільки виявили прояв тут загальних закономірностей, а й визначили, наскільки характерні дога нього нові явища»

Події на Півдні Росії 4901-4904 рр. знаходили досить широкий відгук у Центральному промисловому районі (ЦБР), Тут розповсюджувалися листівки, які розповідали про невпинну боротьбу робітників Баку, Ростова, Одеси та інших південних міст і закликала брати з них приклад. "Ці події, - вказувалося у "Ластку Північного комітету РСДРП" № 2, - означають перш за все, ар російський робітник.,, виріс і став громадянином., Вони (робітники Півдня Росії. - Авт.) кинулися в бій, і їх жертви, їх кров не пройнуть даремно... Той же шлях боротьби відкритий і для вас, товариші! Вимоги південних робітників - ваші вимоги. їх інтереси - ваші інтереси"⁰. "...Політичні демонстрації в Сормово, Костромі, Тулі, а також страйки у Вишньому Волочку, Москві, що носили політичний відтінок, показували зростання класової свідомості пролетаріату в Центральній Росії"⁴, Однак політичні виступи в ЦПР були одиничними. Із 300 страйків і заворушень, що відбулися в регіоні в 1904-4904 рр., лише понад 3 % мали політичний характер",

Про відставання рівня розвитку пролетарської боротьби в регіоні від загальноросійського свідчило і те, що виступи робітників тут були меншими за розмахом: складаючи 34 % всіх промислових робітників Росії, пролетаріат ЦПР дав у 4901 -

1904 рр. лише 14,7 % страйкуючих. Для Петербурга ці показники становили відповідно 10 і 14,3, для Півдня Росії (Україна, Закавказзя) - 17,5 і 41,4 %» Якщо у 80-ті роки XIX ст. на долю ЦПР припадало 2/3 всіх страйків, у 90-ті - 1/3, то в 1901-1904 рр. - лише 1/10⁶.

У чому причина такого відставання? Відповідаючи на це питання, дослідники звичайно посилаються на відоме висловлювання В.І.Леніна в статті "Криваві дні в Москві" (осінь 1905 р.), де наводяться обставини, які пояснюють "цю порівняну... відсталість центру Росії"¹:

1. "...менш розвигні форми великої промисловості..." У ЦПР переважали текстильні підприємства, розміщені переважно в сільській місцевості. Звідси і тісніший зв'язок робітників з селом, і менший - з розвиненими центрами;

2. "...більша віддаленість від закордону..." Це ускладнювало взаємодію з партійними центрами революційної еміграції, утруднювало одержання літератури, допомогу кадрами;

3. "...відсутність національного розбрату". На окраїнах національний гніт загострював "й без того нестерпний політичний гніт".

Саме ці обставини і обумовили той факт, що "зусилля соціал-демократів десятки і сотні разів розбивалися об опір особливо важких місцевих умов роботи" .

Наприклад, чотири роки були потрібні першим марксистам Ярославля (гурток організований А.М.Стопані в 1895 р.), щоб проникнути на Ярославську велику мануфактуру» Де працювало до 10 тис. робітників, яких "ревно охороняла хазяйські і царські цербері"⁹. У 1905 р. про цю ж фабрику Омелян Ярославський писав у газеті московських більшовиків "Вперед": "Десять років продовжувалося це мовчання. Спроби створити організацію розбивались об розшук і шпигунство, які щедро нагороджувались самими господарями. Про "мовчання" робітників ЦПР згадувала восени 1903 р. "Искра", пояснюючи його недостатньою кількістю революціонерів-професіоналів, керівників робітничого руху"¹⁰.

Однак вищезазначені обставини лише в основному пояснюють причини відставання розвитку робітничого руху в ЦПР. Слід повніше розкрити ленінські положення, глибше дослідити склад і соціальну структуру пролетаріату регіону, його становище, риси, характер робітничого руху, керівництво ним з боку соціал-демократичних організацій і т.д. Тільки такий багатосторонній і комплексний аналіз допоможе більш ґрунтовно пояснити, чому ж "робітничий рух, який з такою могутньою силою проявився в цьому районі ще в 1885-1886 роках, немов завмер на довгий час..."¹¹ і чому він знову різко піднявся вгору в період найвищого піднесення першої російської революції.

* Див.: Ленін В.І., Перші уроки // Повне зібр, творів. - Т. 9. - С. 238-252,

² Ленін В.І. Нові події і старі питання // Там же. - Т. 7. ~ С. 60.

³ Пламенное большевистское слово : Подпол, лит, вЯросл, губернии, 1902-1917 гг.- Ярославль, 1975. - С. 70-72.

⁴ Див.: Белов М.Н., Борьба пролетариата Центральной России в 1901-1904 гг. // Учен. зап. Яросл. и Костром, пед, ин-тов. - 1968, - Т, 62, - С. 89-103.

⁵ Там же. - С.56.

⁶ Див.: Рабочий класс России от зарождения до начала Ш в. - М., 1983. - С. 405-407; История рабочего класса России 1861-1900 гг» -Гй"., 1972. - С. 191, 291.

⁷ Див.: Ленін В.І. Криваві дні в Москві // Повне зібр, творів, - Т. 11, - С. 296.

⁸ Там же.

⁹ Стопани А.М. Первые шаги социал-демократической работы в Ярославской губернии // На перевале. - 1923. - № 4. - С. 14.

Эстафета поколений : Сб. документов и материалов. - Ярославль, 1965. - С. 58.

¹¹ Искра. - 1903. - № 51. - 2 окт.

¹² Ленін В.І. Криваві дні в Москві // Повне зібр, творів. - Т, 11. - С. 296.

РОБІТНИЧИЙ РУХ В ІР4ШВО-ВОЗНЕСЕНСЬКОМУ
ПРОМИСЛОВИМУ РАЙОНІ В 4904-4904 рр.

Вивчаючи історію робітничого руху в Росії напередодні першої російської революції, дослідники головну увагу приділяють подіям на Півдні країни. Проте "процес назрівання революційної кризи як явище загальноросійське певною мірою охоплював і інші промислові райони країни. Спостерігався він і в центральних районах.

В цю боротьбу активно включився пролетаріат Іваново-Вознесенського текстильного району¹, Основною формою робітничого руху в період революційної ситуації тут, як і скрізь по країні, залишались страйки (див. таблицю).

Цифрові дані таблиці свідчать про деяку нерівномірність у розвитку страйкового руху, що пов'язано з певними економічними і політичними факторами,

У текстильному краї 4901 і 4903 рр, виділяються як роки найбільшої активності робітничого руху» У свою чергу, зіставлення їх між собою показує кількісну і якісну перевагу 4903 р» над 4901 р. Хоча число страйків і скоротилось з 42 до 8, число їх учасників збільшилось з 4200 до 5600 чоловік, середнє число учасників на один страйк також збільшлось з 384 до 70? чоловік. Страйки ставали більш масовими і тривалими (деякі з них продовжувались до двох тижнів). Таким чином, 1903 р., коли Південь Росії був охоплений загальним страйком, і в текстильному краї став часом найбільшої у передреволюційні роки активності робітників.

Що ж стосується характеру страйків в текстильному краї, то в досліджуваний період всі вони були економічними. Політичні вимоги в них ще не ставилися. Це пояснювалось невисокою свідомістю робітників, значна частина яких була зв'язана з селом, не втратила ще віри в царя, зберігала релігійну віру,

З точки зору направленості боротьби в 4904 р, наступальний характер носила лише половина страйків, у 1903 р. - 3/4 всіх страйків,

15 травня 4904 р, застрайкували ливарники заводу Калашникова і Кир'янова в Іваново-Вознесенську, Хазяї заводу звільнили страйкарів і, скориставшись безробіттям, виписали ливарників із Москви, Проте московські робітники, дізнавшись, що вони виступають у ролі штрейкбрехерів, відмовилися працювати і повернулися до Москви. Тоді хазяї частину замовлень передали на аналогічний завод у Шуї, Іваново-вознесенські соціал-демократи, що керували страйком, видали спеціальну листівку з закликом підтримати ялашниківських робітників. На знак солідарності застрайкували і шуйські робітники. Хазяї були змушені піти на поступки. Страйк було виграно. Він став яскравим прикладом пролетарської солідарності робітників Іваново-Вознесенська, Шуї і Москви.

Поряд зі страйками і заворушеннями, що супроводжувалися різного роду вимогами, але не були зв'язані з відмовою працювати, з'являються і нові форми боротьби пролетаріату - сходки, збори, мітинги. Проте у відкриті вуличні демонстрації вони ще не виливалися. Сходки звичайно організовувалися нелегально за містом, у лісі. Так, 2 червня 4904 р, відбулася сходка робітників чотирьох іваново-вознесенських фабрик (від 22 години до ранку). На ній обговорювалися вимоги, які робітники збиралися поставити міністру внутрішніх справ Д.С.Сип'ягіну в зв'язку з можливим його приїздом у Іваново-Вознесенськ (8-годинний робочий день, зміна строків найму та ін.). У 4902 і 1904 рр. іваново-вознесенські робітники провели за містом маївки. 43 червня 4904 р, в околицях міста відбулася масовка, в якій взяло участь понад 200 робітників. Виголошувалися промови про політичну боротьбу і пова-

Динаміка розвитку страйків (за неповними даними)* в іваново-Вознесенському промисловому районі

Рік	Число страйків	Число учасників (тис, чоловік)
4904	42	4,2
4902	3	близько 4
4903	8	5,6
4904	8	близько 4
с Б 0 Г о	31	близько 42

лення самодержавства, про російсько-японську війну, роз'яснювалася програма соціал-демократичної партії. Масовка закінчилася кривавою сутичкою з поліцією і козаками, биттям і арештом деяких її учасників. Ця розправа багато чому навчила робітників. Ле забаром іваново-вознесенські робітники за пропозицією більшовиків створили бойову дружину для охорони робітничих зборів та збройного опору проти наскоків козаків. Цей факт свідчив про те, що об'єктивний хід подій нашокував робітників на думку про необхідність озброюватися, готуватися до збройної боротьби. Невипадково у звіті Північного комітету РСДРП Ж з'їзду РСДРП, де відзначалася участь текстильників у масовках, говорилося, що "найбільш підготовленими виявилися робітники Іваново-Вознесенська. Ідея збройних демонстрацій, готовність приєднатися до загального страйку на вимогу партії знаходили тут найбільш повне співчуття і розуміння"¹.

У 1902-1904 рр. у містах і робітничих селищах текстильного краю з'являлися соціал-демократичні листівки, в яких розповідалося про події на Півдні країни - ростовський страйк 1902 р., загальний страйк 1903 р. на Україні та Закавказзі, липневі події в Одесі. Деякі з них друкувалися у Іваново-Вознесенську, Ярославі, Костромі, інші привозилися з Півдня країни.

Таким чином, іваново-вознесенські робітники знали про героїчну боротьбу своїх товаришів по класу на Півдні Росії. Ця боротьба безперечно зробила вплив на розвиток робітничого руху у всій країні і, зокрема, на боротьбу робітників Іваново-Вознесенського текстильного краю.

¹ До складу Іваново-Вознесенського текстильного краю (нині Іванівської області) на початку Ж ст. входили найбільш промислово розвинуті повіти Володимирської і Костромської губерній.

² Дані таблиці, а також наступні цифрові підрахунки основані на архівних документах Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР, Центрального державного історичного архіву у Москві, Іванівського, Володимирівського і Костромського обласних державних архівів.

³ Третій съезд РСДРП : Протоколи. - М., -1959. - С. 603.

Д.В.Гаврилов

РОБІТНИЧИЙ РУХ Ш УРАЛІ В 1903 Р.

Економічна криза 1900-1903 рр. набула на Уралі особливої гостроти. Її наслідком стала промислова депресія, ар продовжувалася до 1904 р. У роки кризи було закрито 42 металургійних заводів, число робітників на гірничих заводах зменшилося на 45 %, великих розмірів набуло безробіття. Криза різко погіршила становище робітників, викликала загострення класової боротьби. Проте виступи уральських робітників ще носили переважно економічний і часто стихійний характер, був дуже поширений неорганізований терор.

1903 рік розпочався великими страйками *в*а Мотовшіхінському, Михайлівському і Верхньо-Сергінському заводах, У березні 1903 р. застрайкували робітники Златоустівського заводу, вимагаючи збереження попередніх умов найму і старих розрахункових книжок. Натомість робітників, який зібрався на площі для переговорів з адміністрацією, за наказом губернатора був розстріляний. Похорон загиблих перетворився в могутню демонстрацію протесту проти мерзенної сваволі царських властей. У зв'язку з "златоустівською бойнею" ленінська "Искра" розгорнула бойову політичну кампанію, викриваючи злочини дарського уряду та закликаючи маси до організованої політичної боротьби.

Звістки про грандіозний політичний страйк робітників на Півдні Росії дали новий імпульс боротьбі уральських пролетарів. Влітку і восени 1903 р. страйковий рух на Уралі знову посилюється. Уральські соціал-демократи в своїх листівках широко висвітлювали хід загального страйку на Півдні Росії, відзначали його політичний характер, велику згуртованість, політичну зрілість робітників, закликали

уральських пролетарів наслідувати їх приклад» згуртовуватися'навколо партії для рішучої боротьби з самодержавством за політичну свободу. Однак унаслідок відірваності краю від інших промислових районів країна, територіальної розкиданості заводів і поганого зв'язку їх один з одним, слабкості соціал-демократичних організацій уральські робітники у 1903 р. ще не змогли підтримати пролетарів Півдня Росії, щоб розширити межі загального політичного страйку.

Проте злотоустівський розстріл і загальний політичний страйк на Півдні Росії відіграли велику роль у політичному вихованні уральських робітників. Уже в липні 1903 р» ленінська «Искра» в X 43 відзначала, що декілька місяців посиленої агітації викликали значну перемену в поглядах уральських робітників на політичну боротьбу, Революційний рух робітників Уралу набував більшого розмаху і його ніщо не могло зупинити» Революційна агітація у зв'язку з загальним страйком на Півдні Росії підняла бойовий настрій уральських робітників, сприяла зростанню їх політичної свідомості, згуртованості і організованості, підготувала перехід від економічної до політичної боротьби,

Піднесення страйкового руху на Уралі в 1901-1903 рр., великі страйки уральських робітників у 1-903 р, були провісниками назріваючої в країні революції. Виступи уральських робітників у 1903 р, показали, що пролетаріат Уралу, найбільшого промислового району країни, ставав одним із передових і активних загонів робітничого класу Росії. Це яскраво підтвердилося у ході першої російської революції 1905-1907 рр.

В.Г.Філяков

УЧАСТЬ БІЛОРУСІВ У РЕВСЖЩІЙОУ РУСІ Ш ПІВДНІ РОСІЇ ПОЧАТКУ ж ОТ.

Формування і розвиток російського робітничого класу відбувалася у великій багатонаціональній країні, центральні райони якої економічно були міцно псв'язані з національними окраїнами. Тому загони пролетаріату національних окраїн мали в своїх рядах багато росіян, а пролетаріат центральних районів складався із представників багатьох національностей.

Наприклад, пролетаріат Білорусії як один із загонів російського робітничого класу включав немало пролетарів української, польської та інших національностей. Серед його найбільш кваліфікованої частини було багато російських робітників, які прибули із великих індустріальних центрів країни. Щедро передаючи своїм білоруським товаришам багатий виробничий досвід і вносячи до їх середовища кращі революційні традиції робітничого класу, російські пролетарі сприяли зростанню їх класової самосвідомості.

У той же час десятки тисяч білорусів у пошуках роботи вирушали в усі кінці країна. На початку ХХ ст. понад 100 тис. чоловік із Мінської, Могилівської, Вітебської, Гродненської і Віленської губерній працювали за межами своєї батьківщини, до того ж третина з них саме у тих районах, як! влітку 1903 р. були охоплені загальним страйком. Білоруси в промислових центрах країни разом з робітниками інших районів були живою сполучною ланкою між пролетарями Білорусії та інших національностей, між білоруським і всіма народами Росії.

Головною цементуючою силою в боротьбі широких трудящих мас всіх націй і народностей проти самодержавства і капіталізму виступав російський робітничий клас. Підтримуючи ЗВ'ЯЗКІ з російськими робітниками, борючись разом з ними проти царизму, пролетарі інших національностей набували цінного революційного досвіду. Деякі з них, пройшовши школу боротьби серед російських робітників, піднімалися до рівня організаторів і керівників робітничого руху у різних районах країни (білоруси ПЛ Депеншнський, П.Г.Смідович, ВМ'адус-Зенькович, Д,М,Васадиго та ін.). До цієї плеяди славних борців входить і білорус І.І.Ставський - один із керівників ростовського страйку 1902 р., діяльність якого високо оцінив В,І Ленін* . Працюючи

серед робітників інших національностей і беручи участь у боротьбі місцевого пролетаріату, вони досягали велику силу класової солідарності та інтернаціонального єднання.

Яскравим прикладом інтернаціонального єднання і спільності класових інтересів робітників різних національностей, високої революційної активності робітничого класу Росії стали події 4903 р. Першими підняли прапор боротьби робітники Баку» 2 березня багатонаціональний бакинський пролетаріат, керований комітетом РСДРП, провів масові політичні демонстрації. Ленінська "Искра" писала: "Мета нинішньої демонстрації - відкрито показати політичну зрілість нашого пролетаріату і його готовність у будь-який момент на перший заклик комітету вийти на вулицю і під червоним революційним прапором соціалізму кинути відвертий виклик самодержавству"². У демонстраціях брали участь і білоруси - робітники місцевих нафтопромислів, заводів. У списках активних демонстрантів, складених бакинською поліцією, значилися Д.Воскобович, М.Логутко, К.Масадер, Л.Воскобович і А.Далевич, що прибули з Ігуменського повіту Мінської губернії. Тут, у Баку, в середовищі багатонаціонального пролетаріату, вони пройшли школу революційної боротьби, стали "найбільш діяльними членами" соціал-демократичного гуртка на Балаханському і Сабунчинському нафтопереробних заводах» Проводяча революційну агітацію, вона розповсюджували "Искру", роз'яснювали її політичну платформу .

Виступи бакинців - це своєрідна прелюдія загального політичного страйку, який охопив влітку 4903 р. весь Південь Росії. Страйк продемонстрував зростаючу солідарність російських, українських, білоруських та робітників інших національностей у боротьбі проти самодержавства і капіталу. У червні 4903 р. застрайкували робітники служби руху станції Бахмач, однієї з найбільших на Південно-Західній залізниці. Адміністрація відмовилася задовольнити вимоги пролетарів щодо підвищення заробітної плати, Замість цього вона найняла близько 400 робітників у Гомельському повіті⁴. Проте білоруси проявили солідарність зі своїми українськими товаришами і відмовилися працювати. Так само вчинила і ЗО мінчан, яких найняли на завод екстрактів у Києві замість страйкуючих тут робітників. Пропрацювавши два дні, вони включилися в страйк, а потім повернулися додому. Нова група була виписана із Могильова, Але і могильовчани, дізнавшись про страйк, відмовилися стати до роботи ,

Білоруси, які працювали на підприємствах Києва, взяла найактивнішу участь в липневому виступі місцевого пролетаріату. Головну роль у страйку відігравали робітники найбільших підприємств міста - Головних майстерень Південно-Західної залізниці, Південно-Російського машинобудівного заводу, заводу Гретера і Краванека.

На Південно-Російському машинобудівному заводі, за повідомленнями губернатора, "головним керівником" був Ф.Земнох - мінчанин, учасник ростовського страйку 4902 р. Виступаючи на мітингах, за дорученням Київського комітету РСДРП, він закликав до єдності в боротьбі з самодержавством, до солідарності з робітниками інших міст країни. "Визначні агітатори і пропагандисти" - так характеризувалися у матеріалах Київського губернського жандармського управління робітники - росіянин М.Вілонов і білорус А.Романовський. Вони вели пропаганду у вагонному цеху ЗЕ лізничних майстерень, розповсюджували прокламації Київського комітету РСДРП, Проводив тут агітаційну роботу і колишній слюсар гомельських залізничних майстерень І.Сенаторов. За дорученням міської соціал-демократичної організації він займав збором коштів на допомогу сім'ям робітників, які загинули під час придушення страйку. Активними учасниками страйку були також К.Величко, А.Германович, Т.Жилицький, М.Лисик, Є.Марков, І.Орлов, С.Осипов, В.Ришкевич⁶.

Білоруси, про революційну діяльність яких дізнавалася охоранка, висилалися по етапу на місце попереднього проживання. Наприклад, з Баку були вислані І.Дашкевич, С.Рашкін; з Єлисаветграда - М.Давидов, Ф.Льблонський; з Конотопа - І.Воловський, В.Рибалтовський, М.Конек⁷, Цей список можна ще продовжити.

Під впливом боротьби російського пролетаріату посилювався робітничий рух і в Білорусії. Певну роль зіграли в цьому учасники революційного руху на Півдні Росії. Прокламації, виступи агітаторів несли трудящим крав правду про героїчну боротьбу робітників Ростова, Катеринослава, Києва, Миколаєва; Одеси. Гомельський комітет РСДРП видав прокламацію, де докладно описувалася боротьба пролетарів Півдня. "Гарячий братерський привіт бакинським, одеським, київським, катеринославським товаришам у їх героїчній боротьбі з нашим спільним ворогом - капіталістами 1 російським самодержавним урядом" - написали робітники Вітебська, У привітанні виражалася впевненість у тому, що їх енергія, солідарність і стійкість стануть прикладом для всього російського пролетаріату. Послання закінчувалося закликом: "Хай швидше наступить день, коли вся революційна Росія дружним, наполегливим натиском скине глибоко ненависний царизм"⁸.

Загальному політичному страйку були присвячені видання Катеринославського комітету РСДРП, що розповсюджувалися в Пінську і Барановичах. їх доставляли робітники Смородський і Мацкевич, які вели агітацію на підприємствах цих міст, У одному з донесень царської охоранки Смородський характеризується як "людина неспокойна; брав участь у заворушеннях у Миколаєві, постійно підбурював робітників до страйку".

Революційні виступи початку століття, особливо 4903 р., показали єдність класових інтересів багатонаціонального російського пролетаріату, стали перевіркою сил і політичної зрілості робітничого класу напередодні революції 4905-4907 рр.

⁴ Ленін В.І. Г.В.Плеханову, 6(49) груд, 4902 р. // Повне збір, творів. - Т. 46, - С. 235.

² Искра. - 4903 . - 4 апр.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР. - Ф. 402, 7-е д-во, 4903 р., спр. 470, арк. 42-47 | спр. 470, ч. 35, арк. 4; ч. 37, арк. 4; ч. 39, арк. 1. (Далі ; ЦАЖР СРСР.)

Центральний державний історичний архів УРСР, - Ф. 347, оп. 4, спр. 2452, - арк. 4-5. (Далі : ЦДА УРСР.)

⁵ Вакар В.Шравдин В.) Накануне 4905 г, в Києве : Июл. стачка -І903 г, - Киев, 1926. - С, 72.

⁶ ЦДШ СРСР, - Ф. 102, 00. 4898 р., спр. 4, ч. 44, літ. Д, арк. 435; сто. 6. ч. 265, арк. 4, 5: ЦДА УРСР. - Ф. 274, оп. 4, спр. 747, ч. 3, арк. 347-348? спр. 753, арк. 242-248; ф. 347, оп. 4, спр. 2452, арк. 436.

⁷ ЦАЖР СРСР. - Ф. 402, 00, 4898 р., спр. 4, ч. 69, арк. 43-24.

⁸ Последние известия. - 4903. - 47(4) сент,

⁹ ЦДАУ СРСР, - Ф. 424, оп. 42, 4903 р., спр. 303, арк. 4, 44.

К.Є.Балдін

ЗВ'ЯЗКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ПІВДНІ РОСІЇ І ВЕРХНЬОЇ ВОЛГИ В КІНЦІ ІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.,

В науковій літературі ще недостатньо висвітлені зв'язки революціонерів двох великих промислових районів - Півдня Росії і Верхньої Волги в період назрівання першої російської революції 4905-4907 рр. Окремі згадки про їх контакти знаходимо в нарисах місцевих партійних організацій, деяких монографічних дослідженнях і статтях. Тим часом ці зв'язки досить різноманітні і потребують узагальнення. Деякі наші висновки, засновані на вивченні відповідних публікацій та архівних джерел, поданих нижче.

Ще в кінці ХІІ ст. революціонерам із губерній Верхньої Волги часто доводилося виїжджати на Південь Росії - вони або висилались сюди за підпільну роботу, або змушені були переховуватись від переслідувань поліції. У 4897 р, у Ростов-на-Дону із Іваново-Вознесенська був висланий М.М.Кудряшов, учасник першого марксистського іуртка, створеного у столиці текстильного краю у 4892 р. Разом з ним прибуло ще декілька іваново-вознесенців. Маюча великий досвід роботи в нелегальних

гуртках і "Іваново-Вознесенському робітничому союзу", М.М.Кудряшов розгорнув єпарку агітацію серед робітничих мас. Трохи пізніше в Ростові-на-Дону, Таганрозі і в Донбасі вів підпільну роботу ветеран робітничого руху в Росії Петро Мойсеєнко².

У 4899 р. у Керчі приїхав М.А.Багаєв, учасник революційного руху з Іваново-Вознесенську 4892 р. Посупивши слюсарем на підприємство акціонерного товариства Брянських заводів, він разом з М.М.Кудряшовим, тjo прибув сюди із Ростова-на-Дону, почав вести пропаганду серед молодих робітників^{0*} Робота ізаново-вознесенців у Керчі була направлена проти "економізму", якому вдалося пустити коріння в деяких соціал-демократичних організаціях. Важливою зброєю в цій боротьбі стали праці В.І.Леніна "Завдання російських соціал-демократів" і "Розвиток капіталізму в Росії", що розповсюджувалися через інші марксистські організації.

М.А.Багаєв і М.М.Кудряшов підтримували тісні контакти з Воронежем, де жило багато іваново-вознесенців і ярославців - революціонери О.А.Баренцев, Ф.І.Щеколдін, В.А.Носков та ін, Саме тут-, на Півдні, народилася ідея створити на Верхній Волзі сильну об'єднану соціал-демократичну організацію "Північний робітничий союз" для підтримки ленінської "Искры". Восени 4900 р. цей план був здійснений, і М.А.Багаєв на початку 4904 р. знову виїхав із Керчі на Північ для революційної роботи в "Північному робітничому союзу". Згодом він зіграв велику роль у мобілізації сил революціонерів-марксистів у Ярославлі, Володимирі, Коврові, Гусь-Хрустальному.

У кінці 90-х років XIX от» на Південь Росії, в Астрахань, була вислана Л.М.Кніпович, одна з активних діячів ленінського "Союзу боротьби за визволення робітничого класу" в Петербурзі, Тут вона організувала гурток із зісланих іваново-вознесенських робітників (до нього входили Грагов, Соловйов, Хрустальов), в якому велися заняття з теорії марксизму, вивчалася праця В.І.Леніна "Розвиток капіталізму в Росії"^{4»}

Через Л.М.Кніповеч у соціал-демократичні організації європейської частини Росії був переданий "Протест російських соціал-демократів" - програмний документ боротьби з "економізмом", написаний ВЛ Леніним разом з його товаришами в далекому сибірському засланні, Л.М.Кніпович розіслала "Протест" у Москву, Самару і на Верхню Волгу. Вона була одним із найактивніших агентів ленінської "Искры", Астрахань стала важливим опорним пунктом доставки газети в пролетарські центра країни⁰, До Астрахані "Искра" надходила з Німеччини через Персію і Баку, Л.М.Кніпович відправляла партії газети на розподільчі пункти, в тому числі і на адресу "Північного робітничого союзу".

Після заслання Л.М.Кніповач виїжджає в Твер, Тут, працюючи в "Північному робітничому союзу", вона налагоджує постачання місцевих революціонерів нелегальною літературою, домовляється про друкування листівок. Спеціально для цього Л.М.Кніпович приїздить до Полтави, де знаходився ще один важливий опорний пункт ленінської "Искры",

У відповідь на загальний страйк 1903 р. на Півдні Росії тверські соціал-демократи під керівництвом Л.М.Кніпович у червні видали прокламацію про виступи пролетаріату" Півдня у вигляді листівки "Лист товариша із Одеси з приводу останніх подій". Ці прокламації розповсюджувалися серед робітників Твері і Вишнього Волочка. Відгуком робітників Верхньої Волги на події на Півдні країни стала спроба організувати страйк у Твері, але внаслідок поліцейських переслідувань виступ робітників не відбувся⁶.

Л.М.Кніпович була делегатом П з"їзду РСДРП від "Північного робітничого союзу", Вона активно підтримувала ленінську більшість з"їзду, займала тверду іскрівську позицію з усіх питань. Після з"їзду Л.М.Кніпович знову працювала на Півдні - у Києві і Одесі, організовуючи пролетарські маси для майбутньої буржуазно-демократичної революції. Деякий час (у 1904 р») разом з нею на підпільній роботі в Одесі працював один з її соратників по "Північному робітничому союзу" - ОЛ.Доліво-Добровольський, учасник революційного руху в Ярославлі.

На Півдні Росії і Верхньому Поволжі вів підпільну роботу І.В.Бабушкін - революціонер ленінського гарту, один із учасників петербурзького "Союзу боротьби за визволення робітничого класу", у 1897-1900 рр. він активно працював у Катеринославі. Заслугою І.В.Бабушкіна було те, що Катеринославський комітет твердо стояв на бойових марксистських позиціях⁷. У березні 1903 р. за дорученням "Искры" він прибув у Покров - невелике містечко Владимирської губернії і став агентом газети в текстильному краї. В.І.Ленін писав: "Поки Іван Васильович лишається на волі, "Искре" на бракує чисто робітничих кореспонденцій. Перегляньте перші 20 номерів "Искры", всі ці кореспонденції з Шуї, Иваново-Вознесенська, Орехово-Зуєва та ін. місць центру Росії: майже всі вони проходили через руку Івана Васильовича..."⁸ Найбільш яскравою публікацією І.В.Бабушкіна в "Искре" була стаття "На захист іваново-вознесенських робітників", написана за завданням В.І.Леніна і видана окремою брошурою. Робітники Півдня Росії добре знали життя і боротьбу робітників Владимирської губернії із кореспонденцій І.В.Бабушкіна. Так, у грудні 1904 р. в Одесі поліція конфіскувала декілька сотень примірників брошури "На захист іваново-вознесенських робітників"⁹.

Відомим пропагандистом "Искры" в Росії була також Ц.С.Зеліксон-Бобровська. У період загального страйку 1903 р. на Півдні країни вона була одним із керівників Тверської організації РСДРП, що входила в "Північний робітничий союз". Влітку 1903 р. у листі в "Искру" Ц.С.Зеліксон-Бобровська писала, що робітника Твері охоче цікавляться подіями, що відбувалися в ті дні на Україні і Кавказі, дивляться на ПЕДЄНЬ, як "на землю обітовану", в цьому ж листі підкреслювалася необхідність роз'яснювати небачене піднесення робітничого руху на Півдні¹⁰. У Твері з цього приводу вийшли дві листівки. Згодом закордонний більшовицький центр направив Ц.С.Зеліксон-Бобровську на Кавказ, де вона брала безпосередню участь у керівництві загальним страйком бакинських нафтовиків, що спалахнув у грудні 1904 р.

Поруч з Ц.С.Зеліксон-Бобровською в Баку в цей період працював О.М.Стопані. До цього він вів партійну роботу в Ярославлі, був одним із керівників "Північного робітничого союзу". Від цієї організації О.М.Стопані був обраний делегатом 0 з'їзду РСДРП, де разом з Л.М.Кніпович непохитно підтримував ленінську більшість. У Баку О.М.Стопані, а також І.Фіолетов і А.Джапаридзе ввійшли в страйковий комітет, який керував виступом нафтовиків. О.М.Стопані брав активну участь у боротьбі робітників з підприємцями, використовуючи досвід, накопичений на підпільній роботі на Півночі.

Отже, як напередодні, так і в період першої російської революції зв'язки революціонерів двох промислових районів країни ще більше зміцнилися і активізувалися.

¹ Багаев М. За десять лет» ~ М. : Иваново-Вознесенск, 1930, - С. 50,

² Моисеенко П.А, Воспоминания старого революционера, - М., 1966, - С. 148-149,

³ Багаев М.А. Моя-жизнь. - Иваново, 1949. - С. 115-116.

⁴ Их жизнь - борьба. - Ярославль, 1973. - С. 430.

⁵ Тарновский К. 25 декабря 1900 г. - М., 1977, - С. 432,

⁶ Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г., - М., 1938 - С. 200,

⁷ Очерки истории Коммунистической партии Украины. - Киев, 1977, - С. 52,

⁸ Ленін В.І, Іван Васильович Вабушкін : Некролог // Повне зібр.творів. - Т. 20. • С. 80,

⁹ Тарновский К. 24 декабря 1900 г. - М., 1977. - С. 409.

Переписка В.И.Ленина и редакции "Искры" с социал-демократическими организациями в России (1900-1903 гг.) - М., 1970. - Т. 3, - С. 470.

ПІДНЕСЕННЯ РОБІТНИЧОГО РУХУ В РОСІЇ І РЕВОЛЮЦІЙНА СИТУАЦІЯ НАПЕРЕДДНІ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

С.І.Потолов

ЦАРИШ І СПАЙКОВИЙ РУХ У РОСІЇ НА РУБЕЖІ ХІХ-ПІ СТ.

До першої російської революції «страйковий рух, і класові організації російського пролетаріату були заборонені» Їх учасники, і особливо керівники, підлягали кримінальному переслідуванню в той час, коли в західноєвропейських країнах кримінальна відповідальність учасників робітничого руху майже повсюдно була скасована¹.

Однак каральні статті російського кримінального права, які ставили поза законом страйки робітників, була не тільки історичним анахронізмом, який відбивав архаїчність і відсталість усіх політичних інститутів самодержавного ладу, але й виявилися важко здійсненними практично. У зв'язку з тим, що робітничий рух у Росії безперервно наростав і поширювався (незважаючи на всі юридичні заборони й обмеження), згодом стало неможливо та й переобтяжливо притягати до відповідальності всіх його учасників. У цьому були зацікавлені й самі підприємці» Тому в боротьбі з революційним рухом фактично панували позасудові форми придушення робітничих виступів, які ґрунтувалися на поліцейському свавіллі, застосуванні всіх заходів адміністративної дії - від тілесних покарань до використання військ.

Урядову політику щодо робітничого руху на рубежі ХІХ - ХХ ст., її репресивну суть відображали секретні циркуляри, що готувалися головним чином Міністерством внутрішніх справ (МВС). Найбільш відомими з них були відверто антистрайковий циркуляр міністра внутрішніх справ І.Л.Горемікіна від 42 березня 1897 р., а також Положення 1881 р. про посилену й особливу охорону, керуючись якими, місцеві власті, поліція арештовували й висилали без суду й слідства робітничих активістів, Особливо посилилися репресії властей проти робітників у кінці 90-х років, після того, як у грудні 1897 р. між МВС і Міністерством юстиції була досягнута домовленість про надання переваги застосуванню щодо страйкарів адміністративно-поліцейських заходів на підставі охоронних положень, які діяли на рубежі ХІХ-ХХ ст. в основних промислових губерніях Росії,

В результаті вже з початку 1898 р. випадки судового переслідування учасників робітничого руху стають досить рідкими. Водночас в багато разів посилюється поліцейське свавілля, а арешти й адміністративні висилки робітничих активістів, рядових страйкарів, остаточно прирівнюваних тепер до "державних злочинців", стають звичайною, повсякденною практикою. Про ставлення царського уряду до страйків російських робітників красномовно свідчить характерна помітка Миколи ІІ, зроблена ним 25 травня 1897 р., тобто вже після петербурзьких страйків 1895-1897 рр., на всепідданному звіті за 1895 р. гродненського губернатора: "...страйки видумала саме освічена Європа"².

Міністерство фінансів намагалося заперечувати проти втручання МВС, поліції в непередбачену їм промислово-фінансову сферу, доводячи, що забезпечення "внутрішнього порядку" на фабриках і заводах знаходиться виключно в компетенції фабричної інспекції, а "порушення фабрикантом або робітником правил внутрішнього розпорядку є завжди і перш за все порушенням договору між ними, отже, є порушенням приватного права і не може само по собі розглядатися як порушення суспільного порядку, у вузькому розумінні цього слова" . Іншими словами, вже в 1898 р. Міністерство фінансів висловило певні застереження проти кримінального переслідування за участь в економічних конфліктах на промислових підприємствах, тобто фактично виступило за легалізацію страйків, розглядаючи це як єдино реальний за-

сіб протидії втручавша органів МВС у фабричні справи» Однак в результаті відбулося лише розграничення сфер дії поліції й фабричної інспекції.

Антистрайкові заходи царизму кінця 4830-х років, так само як і заохочувані урядом й місцевими властями присмицький патернали у кінці кінців яє дали їх творцям бажано піднесення робітничого руху в Росії на початку 1990-х років, який набував політичного характеру, стало переконливим показником неспроможності всього охоронно-попечительського курсу уряду, політики репресій.

На рубежі ХІХ-ХХ от. правлячі кола Росії вдаються до гарячкових пошуків нових методів вирішення "робітничого питання", все частіше відмовляючись при цьому від колишніх переконань про відсутність в Росії робітничого класу, аналогічного західноєвропейському, і про "патріархальність" стосунків між підприємцями й робітниками. Скликаються міжвідомчі наради, засідають різні комісії, обговорюються посилення адміністративно-поліцейського апарату нагляду й переслідування робітників та спроби окремих чиновників Міністерства внутрішніх справ діяти методами "поліцейського соціалізму", - пресловута зубатовщина .

З тим виявляються й певні суперечності в уряді, наприклад, відомче су- Міністерства фінансів і Міністерства внутрішніх справ. Не відмовляючись від рішучої боротьби з робітничим рухом, промислово-фінансове відомство і його тодішній голою - міністр фінансів С.Ю.Вітте, водночас втручання властей у економічні конфлікти між підприємцями й робітниками фабричної інспекції у відомство Міністерства внутрішніх справ з метою його підпорядкування поліцейським органам на місцях, за дальший розвиток фабричного

ладу шляхом розвитку економіки й ослаблення конфліктів у промисловості.

З цих позицій Міністерство фінансів й виступило на початку 1902 р. з особливим проектом скасування кримінального переслідування учасників страйків, їх легалізації, дозволу робітникам організувати різні самодопомоги

і збори для обговорення своїх потреб, обирати з свого виборних представників носин з адміністрацією на підприємствах і ми інспекторам!. Подібні пропозиції містилися у спеціальній записці "Про перегляд статей як! карають страйки і дострокові розриви договорів найму 1

зі фігурує як записка Вітає⁵. Основна частина проекту не була тоді реалізована. Єдиним його відгуком став досить обмежений закон від 40 червня 4903 р. про фабричних старост, що мав виключно охоронні функції і женим через бойкот його з боку робітників і більшості промисловців.

Провал нових спроб царизму вирішити робітниче питання наочно продемонстрували робітників Півдня Росії влітку 4903 р., який мав яскраво

витого краху зубатовщини, з відставкою в серпні 4903 р. Вітте з посади міністра

лилися репресії щодо робітників - учасників страйкового руху люю 11 22 березня 4903 р. нове Кримінальне уложення не лише зберігало судове реслідування останніх, але і поширювало його на всі категорії найманної праці (попередні кримінальні закони передбачали покарання лише для робітників під-

перешкодило дальшому розгортанню революційної кризи, яка в кінці кінців ела в буржуазно-демократичну революцію 4905-1907 рр., ініціатором і силою якої став робітничий клас Росії, який в полум'ї революційних битв підтвердив своє право на страйкову боротьбу й пролетарські організації.

її кореспондентів, - в справі харчування людство мало не регресує, Не тільки біднякам, але й людям середнього достатку все важче жити, бо багато продовольчих товарів виросли в ціні і стали їм недоступними» У цей період середньорічний дохід на душу населення в Російській імперії дорівнював 63 крб., а в день він складав не більше 15-18 коп³, Проте, якщо врахувати, що в цю суму входили прибутки буржуазії і поміщиків, то стає зрозуміло, що на долю головних створювачів народного доходу припадає зовсім мізерна частина⁴. На початку_XX_ст. ціни на предмети споживання зростали значно швидше, ніж підвищувалася заробітна плата. Наприклад, середньомісячна зарплата на Україні в 1901-1902 рр, зросла на 2 %, а ціни - на 12,8 - 21,8 Росія в цей час переживала гостру кризу, що супроводжувалася масовим безробіттям, отже, це дало змогу підприємцям ще знизити заробітну плату. Про скорочення зарплати на 20-25 % повідомив 14 квітня 1905 р. старший фабричний інспектор Київської губернії⁶.

Низька купівельна спроможність робітників відбивалася на розподілі їх сімейного бюджету. На продукти харчування йшло від 47 до 57 % всього бюджету, на одяг 12,5-13,15', на паливо і освітлення до 22 %. Крім цього, робітники платили за квартиру, відсилали гроші в село⁸» Денний раціон київського робітника (в фунтах) складався, як правило, з капусти (0,171), картоплі (0,384), крупів (0,302), житнього хліба (2,302). М'ясо не перевищувало 0,123 фунта. Злочинна політика цін з боку монополій 1 торговельної буржуазії прирікала трудящих на недоїдання цукру. Нерідко вони змушені були споживати різноманітні сурогати. Дослідник Є.Кабо так охарактеризував режим харчування петербурзьких робітників? "Надмірне вживання вуглеводів, нестача жирів і білковий голод".

Торговці, користуючись тяжким становищем трудящих 1 прагнучи до ще більшого прибутку, йшли на всілякі хитрощі. Обважування і обмірювання стали звичайним явищем. Крім того, в великих розмірах здійснювалася фальсифікація продуктів. Місцеві власті, одержуючи хабарі, закривала очі на порушення правил внутрішньої торгівлі»

Торгова буржуазія Росії на початку XX ст. нараховувала 1,6 млн. чоловік- (на Україні - 334,1 тис.)¹⁰. За своїм складом вона була неоднорідною і становила своєрідну Ієрархічну піраміду, верх якої складали великі капіталісти, а основу - дрібні торговці» І всіх їх повніші були утримувати трудящі. У Москві, за підрахунками статистичного відділу міської управи, одне торговельне підприємство припадало на 100 споживачів, які окупали всі витрати торговця¹¹. *Якщо припустити, що кожен дрібний торговець проживає в рік до 600 крб., а всі Інші в середньому до 900 крб., - читаємо у звіті цього відділу (ці цифри швидше занижені, ніж перебільшені, - Авт.), - то неважко підрахувати, що на утримання одних крамарів населення Москви щорічно витрачає колосальну суму в 11 460 600 крб. Ця сума дорівнює майже половині міських витрат за ... рік . Проте в містах дрібних торговців було значно більше. В Одесі, наприклад, торговельні підприємства з річним оборотом 150-250 крб. складали близько 2/3 всіх стаціонарних торговельних підприємств. Таким чином, одного торговця змушені були утримувати 60-70 трудящих.

Отже, система' внутрішньої торгівлі в царській Росії на початку XX ст. була орієнтована на нещадну експлуатацію трудящих, злочинна діяльність торговельних установ погіршувала і без того важке економічне становище робітничого класу. Тому російський пролетаріат, виступаючи проти самодержавства 1 підприємців, боровся і за зміну соціальних функцій внутрішньої торгівлі. Після загального політичного страйку 1903 р. на Півдні Росії в ряді міст і губерній на протипагу капіталістичній торгівлі з"являється робітнича споживча кооперація. Під дією вимог трудящих уряд і місцеві власті змушені були видати постанову про боротьбу з фальсифікацією продуктів та ввести обмежувальні такси на продовольчі товари. Однак це не могло суттєво поліпшити економічного становища трудящих. Стало очевидним, що зміна функцій внутрішньої торгівлі пов"язана з необхідністю повалення існуючого ладу.

губернії, до якої входив майже весь Донецький басейн, були запроваджені нові посади поліцейських наглядачів (13), урядників (18) і поліцаїв (499)¹⁰ «Враховуючи, що на кошти підприємців тут вже утримувалося 533 поліцейських чини, загальна кількість фабричної поліції в губернії на 1900 р. становила 763 чоловіки⁰. Як свідчить резолюція на губернаторському звіті, Микола Д вважав, що й цієї кількості поліції для Катеринославської губернії замало!»

Таке уважне ставлення до "потреб промислового класу" тільки підбадьорило гірничопромисловців Донбасу, і вони продовжували вимагати нових військ для боротьби з робітничим рухом. Зокрема, слов'яно-сербські вуглепромисловці в заяві на черговий з'їзд писали, що "хоча в останній час на заводах і рудниках призначена урядова поліцейська сторожа з розрахунку однієї людини на 200 чоловік заводського і рудничного населення, але не можна не визнати, що при масовому русі вона не являє собою, як для майна копалень і заводів, так і для особистої безпеки службовців... тієї необхідної гарантії, яка є завжди і всюди першою умовою для правильного розвитку промисловості"⁸. Під тиском цих підприємців Рада з'їздів 25 вересня 1900 р. провела на Голубовському руднику спеціальну нараду представників гірничого нагляду й промисловців для обговорення питань "захисту промисловості повіту" від робітничих виступів⁹. Катеринославський губернатор, який був присутній на нараді, обіцяв гірничопромисловцям надати допомогу в створенні за їх рахунок вільнонайманих козачих сотень з астраханських козаків для "захисту" вугільних копалень повіту.

Не дуже покладаючись на обіцянки губернатора, гірничопромисловці вживали заходів, спрямованих на боротьбу з робітничим рухом. На своєму XXV з'їзді вони заслухали спеціальну доповідь ОДолго-Сабурова й Є.Таскіна про робітничий рух у північній частині Донбасу, в якій вказувалося, що адміністрація підприємств і поліція району зовсім не справляються з придушенням робітничих виступів. З'їзд отримав від шахтовласників і заводчиків 27 заяв з пропозицією найскоріше розквартирувати на півночі басейну регулярні, найкраще - козачі рухомі війська, бо інакше у цій частині Донбасу буде "зовсім неможливим існування гірничої й гірничозаводської промисловості"

Одночасно, крім вимоги військ, гірничопромилова буржуазія в досить різкій формі зажадала від уряду виселення звільнених під час страйків робітників з заводських і рудничних квартир за межі Донецького басейну, а також оперативного розгляду судових справ про них мировими судьями й земськими начальниками¹

Черговий ШИ з'їзд гірничопромисловців, що відбувся в жовтні-листопаді 1901 р., знову поставив питання про введення додатково козачих військ для "захисту власників і промисловості" Ірмінського, Олексіївського, Орлово-Оленівського, Брянського рудників і Білянських вугільних копалень, розташованих поблизу станцій Алмазна, Юр'ївка і Біла Катерининської залізниці . У 1902 р. на територію цих рудників були введені війська.

Враховуючи невинно зростаючі вимоги промисловців з різних місць Росії щодо посилення військової охорони, міністерство внутрішніх справ на терміново скликаній у 1902 р. міжвідомчій нараді домоглося перегляду питання про розташування військових з'єднань та пересування їх ближче до промислових центрів, а також визначення пунктів, у яких треба було збільшити кількість військових підрозділів. Крім того, в 1903 р. міністерству вдалося домовитися з військовим відомством про полегшення формальностей при викликах військ для придушення робітничих виступів³, що було схвально сприйнято учасниками XXVI з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії⁴.

В 1903 р., незважаючи на заходи уряду й дії гірничопромисловців, робітничий рух у Донбасі продовжував зростати. Широке розповсюдження пропагандистської літератури "Соціал-демократичним союзом гірничозаводських робітників" у березні - квітні активізувало революційну боротьбу робітників, які за вказівкою "Союзу" всюди готувалися до політичної демонстрації й страйку в день 1 травня. Налякани зростанням революційної активності робітників, власники Петровського, Костянтин-

нівського заводів та багатьох рудників звернулися до губернатора з проханням ввести війська для придушення можливих робітничих виступів⁵,

їдучи назустріч запитам підприємців, у басейні напередодні пролетарського свята значно активізувала свою діяльність поліція. В Маріуполі, Луганську, Юзівці, Макіївці, Волинцево, Костянтинівці, Горлівді та багатьох інших містах були проведені масові обшуки, облави і арешти. Всі великі робітничі центри Донбасу були заповнені військами. "Настрій вкрай напружений, - писалося в одному з листів з Вахмута до Варшави, перлюстрованому жандармами. - Прибуло сюди багато військ і козаків. Юзівка, Слов'янськ й багато південних заводів вже давно хвилюються. 4 Травня буде щось серйозне. Арешти щоденно десятками. Прокламацій тисячі. Народ збирається розгромити форми й звільнити заарештованих"¹¹»

Однак опортуністичне керівництво "Союзу гірничозаводських робітників" після введення військ у головні промислові центри Донбасу злякалося можливих репресій і в кінці квітня направило в найбільші робітничі організації директиву не проводити ні страйків, ні демонстрацій.

Рада з "їзду гірничопромисловців Півдня Росії, як свідчить її листування, дізнавшись про те, що 1 Травня в Донецькому басейні не буде страйків та демонстрацій, вжила заходів до ретельної підготовки придушення можливих робітничих виступів⁸.

Стягнуті в Донбас ще в травні війська перебували там до кінця року. В період загального страйку на Півдні Росії опортуністичне керівництво "Союзу" лавірувало, очікуючи, що військ у Донбасі поменшає й тоді боно зможе закликати робітників до виступу. Однак, не дочекавшись виведення з басейну військ, керівництво "Союзу" так і не наважилося закликати робітників Донецького басейну до виступу в підтримку страйкарів Баку, Одеси, Києва, Катеринослава, Миколаєва, Єлисаветграда, Керчі й інших міст Півдня Росії.

Ситуацією, що склалася, вдало скористалася гірничопромислова буржуазія, яка готувала обструкцію проголошенню у червні 1903 р. надзвичайно урізаним і куцим робітничим законам про матеріальну відповідальність підприємців за каліцтво й смерть робітників і про інститут старост робітників на промислових підприємствах. Останній дозволяв робітникам під наглядом адміністрації колективно виробляти свої вимоги.

Загальний страйк 1903 р. на Півдні Росії, налякавши капіталістів і продемонструвавши силу робітничого класу, його здатність боротися за свої права, справив значний вплив на обговорення цих законів у робітничій комісії XXIII з "їзду гірничопромисловців, який відбувся в жовтні-листопаді 1903 р. Не наважуючись заперечувати проти закону від 2 червня 1903 р. про матеріальне забезпечення сімей покалічених і загиблих на виробництві робітників, гірничопромисловці поставили питання лише про свої матеріальні збитки при введенні закону і про необхідність у зв'язку з цим його відстрочки на один рік, щоб краще підготуватися¹⁹.

Що ж до закону від 40 червня 1903 р. про старост на фабричних підприємствах, то навіть у цьому наскрізь поліцейському законі гірничопромисловці вбачали замах на свої права. Побожуючись, що обраний староста буде "вигадувати вимоги й заяви, які зовсім не викликаються справжніми потребами" ® робітників, з "їзд більшостю голосів категорично висловився проти впровадження закону в життя, заявивши, що "в даний час не передбачається обставин, які викликали б потребу в масових заявах, а значить, і необхідності запровадження інституту старост робітників" †. Для тих же підприємців, які все ж побажають запровадити на своїх підприємствах інститут старост, з "їзд склав "Проект правил про старост робітників на заводах і рудниках Донбасу", який регламентував діяльність старост більш жорстоко, ніж самий закон¹⁶.

Таким чином, гірничопромислова буржуазія Півдня Росії докладала максимальних зусиль до боротьби з робітничим рухом. Завдяки її зусиллям, а також заходам

уряду, Донецький басейн на середину «03 р., тобто на Іг z p o c r i - б 7 в по суті, перетворений на військовий табір, що справило нега- Г; Іїй вплив на розвиток ^бітничого руху й перешкодило донецьким робітникам взя- ти я а с т ь У страйку.

- 1 Озеров К.Х. Политика по рабочему вопросу в России за последние годы. - М.,
  - 2 Бовчик~А^Ф/политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895-1904). - Львов, 1964. - С. г п .
  - 3 Труды ШУ съезда горнопромышленников Юга России. - Харьков, 1900. - С. 1747
  - 5 археів⁵Донецької області. - Ф. 2, оп. 1, 1900, спр. 418, арк. 47. (Далі : ДМО.)
  - 6 Вовчик А.Ф. Указ. соч. - С. 275.
  - 8 ь ^ Ш съезда горнопромышленников Юга России. - Харьков. - 1900. - Т. 1. -
  - 9 Труды Ж съезда горнопромышленников Юга России. - Харьков, 1901. - Т. 2. -
  - 10 Там же. - С. 27-30.
  - 11 Там же. - С. 57-58.
  - « Труды Ж съезда горнопромышленников Юга России. - Харьков, 1900. - і. і.
  - 13 Вовчик*А.Ф. Указ. соч. - С. 302-304, 307-308.
  - 14 Труды ШП съезда горнопромышленников Юга России. - Харьков, 1904.
  - 15 ДАД^{64-357"}Ф. 2, оп. і, 1903, спр. 432, арк. 31.
- 5 С "
- филос. и ист. - Луганск, 196<;. - С. 8Ь-8Ь.
  - 18 Мотренко В.Г. Указ. соч. - С. 304.
  - 19 Труды зш съезда горнопромышленников Юга России. - ларьков, 1904. - С. 80-82.
  - 20 Там же. - Т. - С. 65.
  - 21 Там же. - С. 64.
  - 22 Там же, прилож. - С. 6-11.

О.Г.Михайлюк

ДОПИЛАННЯ ПРО ВШИВ РОВІТНГОГО РУХУ НА СШШТВО (На матеріалах України)

Наростання революційної кризи на початку Ж ст. не тільки в по- любітничого оуху але і в активізації селянської боротьби. Масові виоту- ш селянства в 1902 П казали, щр воно став надійним і вірним сошником ро т- Іс r T S а с у в загальнодемократичній боротьбі проти царизму. В листівці до робіт- ГГпГтавський комітет РСШ з приводу цих подій писав: "Комітет вітає вас, вотчин* ч НВИМ СОШКОМ В РЕВОЛЮЦІЙНІЙ БОРСТЬБІ .

то ШВЖ Сп і н и м явищем на селі була ревшпційна пропаганда соціал-демокра- тії. Тут розповсюджувалися лєнінська "Искра", соціал-демократичні листівки, ве- лась усна пропаганда, виникали революційні гуртки.

Н розвитку селянської боротьби позначився вплив страйкового РУху ф б и ч ^ заводських пролетарів, революційна діяльність робітників на сели Тов ль о але неухильно, - писав В.І Ленін, - революційний страйк ворухить, будить, освічує і організовує народні маси J ^ S S I I " ' • ппнесенєн- Вплив робітничого класу та його революційної боротьби на селян, на піднесен-

ня їх свідомості проходив через певні канали і проявлявся в різких формах. До села доходили звістки про такі визначні в історії робітничого руху події, як харківська маївка в 4900 р., Обуховська оборона, страйки і демонстрації 4902 р., загальний страйк на Півдні в 4903 р., та ін. Селяни так чи інакше реагували на ці події. На початку Ж ст., наприклад, на селі під впливом робітничого руху, зокрема після загального страйку 4903 р., стала більш широко використовуватись така специфічно пролетарська форма боротьби проти поміщиків, як страйки. Влітку ^ 4903 р. вони відбулися в ряді маєтків Сквирського повіту Київської губернії⁰. З приводу цього "Искра" зазначала, що висновки соціал-демократів про можливість сільських страйків підтверджується життям⁴. Всього в селах України в 4903-4904 рр відбулося 20 страйків⁰.

В статті "Робітничая партія і селянство", надрукованої в № 3 "Искры", В.І Ленін визначив завдання соціал-демократичної роботи на селі - підвти селянам підтримку в їх боротьбі проти залишків кріпосництва. "Така підтримка повинна виявитись, коротко кажучи, у внесенні класоуХ^одотаби^на_село^ .

Соціал-демократи закликали робітників роз'яснювати селянам, що їх ворогом є не тільки поміщики, але й царизм. "Товариші! Багато хто з вас самі недавно із села, - говорилося в листівці Полтавського комітету РСДРП, - у багатьох є знайомі серед селян. Поясніть їм при всякій зручній нагоді, ЕЮ головний їх ворог, як і ваш, - самодержавство"^. Такий же заклик звучить з листівці організації "Искры" і групи "Южного рабочего"⁸.

Передові робітники, що приїздили в село з різних причин, вели революційну роботу саме в такому дусі. "Російський фабричний робітник, - писав В.І Ленін, - безпосередньо стикається і з сільським населенням (нерідко фабричний робітник має сім'ю на селі) і, значить, не може не зближатися і з сільським пролетаріатом, з багатомільйонною масою професіональних батраків і поденників, а також з тим розореним селянством, яке, тримаючись за мізерні клатки землі, займається відробітками і всякими випадковими "заробітками", тобто тією ж роботою по найму";!

В період економічної кризи 4900-4903 рр. зв'язки робітників з селом посилювались, оскільки багато з них, втративши роботу, поверталися в рідні місця. На Україні, наприклад, налічувалося 350 тис. безробітних (разом з членами їх сімей). Такі люди несли в села революційні ідеї, навички і досвід революційної боротьби. Про їх діяльність на селі в одному донесенні в міністерство юстиції зазначається, що "юрби робітників за відсутністю занять на фабриках і заводах кинулись в село. Ці незадоволені подіями люди, які встигли там, в тих спеціальних, заводських умовах, набратися нових ідей, нових думок, часто дуже шкідливого (тобто революційного - Авт.) спрямування, внесли в село багато такого, що жадібним вухом селян слухалося і коментувалося на свій лад"^н.

Робітники нерідко привозили з собою революційні листівки і розповсюджували їх, ставали організаторами селянських виступів. Так, влітку 4902 р. в Одеському та інших південних повітах з'явилися "зловмисні особи" з метою "підбурювання селян до аграрних безпорядків", причому "агітатори добре обізнані з станом і настроєм селян". В с. Луб'янку Одеського повіту прибули "двое якихось людей" і найнялися на роботу до місцевого поміщика. Як потім виявилось, вони привезли з собою прокламації Одеського комітету РСДРП і розповсюджували їх серед селян.

В процесі боротьби проти поміщиків селяни збагачувались політичним досвідом, стали ясніше усвідомлювати, що чекати землі від царя нічого. Так, херсонський губернатор виражав тривогу, що "зайшлий елемент (сільськогосподарські робітники. - Авт.) із губерній, де відбувалися безпорядки, як то було в минулому році в Полтавській і Харківській губерніях, приносять з собою шкідливі (революційні. - Авт.) ідеї, а масове скупчення робочого люду являє зручний ґрунт для неблагонадійних елементів"^.

Селяни звертали свої погляди до робітничого класу, надійного союзника і послідовного борця проти царизму, поміщицького землеволодіння та інших залишків крі-

"Доводиться чути від селян, - писала "Искра", - і такі заява: "Ми будемо 4 Травня, до нас робітники і студенти придуть з міста"¹⁰» Кола селяни елисаветградського повіту Херсонської губернії дізналися в 1903 р., що в місті готується демонстрація, вони прислали свого представника в місцевий комітет РСДПР заявити, що комітет може розраховувати на їх участь у демонстрації, Селяни ряду сіл Катеринославського повіту брали участь у заворушеннях робітників Південно-російського дніпровського заводу 20 грудня 1903 р. в с. Кам'янське *

Отже, не зміну осілому, затурканому селянинові, що приріс до свого села і боявся, "начальства", вірив попам, виростаю і формувалось нове покоління селян, В пошуках роботи ці селяни побували в містах, чули про "бунти" робітників, приглядались до подій, що відбувалися навколо, піднімались на активну боротьбу проти своїх гнобителів.

Крестьянское движение
документов. - Харьков,

Харьков ШОИ 136 в рна" в 1902 г. : во.

Ленін В.І. Маївка революційного пролетаріату // Повне збір» творів. - Т, 23. -

³ Пустяков П.С. Назрвание революционного кризиса в России в начале XX века, -
⁴ Искра, - 1903. - 22 скт.

⁵ ||щенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. - К.,

⁶ Ленін В.І. Робітничая партія і селянство // Повне збір. творів» - Т. 4. - С.442.

⁷ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. - С. 449,

⁸ Революция 1905-1907 г. на Украине : Сб, документов и материалов : В 2-х т. -

³ Ленін В.І.» Завдання російських соціал-демократів // Повне збір, творів» - Т.2.- -

Історія Української РСР : В 8-ми т., 40-ти кн. - К., 1978. - Т, 4, - С. 20.

¹² Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. - С. 449.

в 1902 г. - С.

¹³ Искра. 1902. - 4 июня.

- 45 авг»

1905-1907 гг. на Украине, - Т, 4» - С. 438,

II.

ЗАГАЛЬНОГО ПОПІСНОГО СПРАЙКУ 1903 р, НА СОЛДАТСЬКІ МАСИ

для придушення класової боротьби народних мас, так званого внутрішнього ворога. Сили ж, які піднімались на боротьбу з царизмом, прагнула перетворити армію з оплоту самодержавства союзника. Правда, на двох перших етапах російського визвольного руху революціонери зосереджувала на роботі серед офіцерства, яке, на їх поведсти за собою солдатів. Та солдатські маси, як правило, були байдужими до революційних дій офіцерів, ставилися до них з цілком, зрозумілою недовірою. Зовсім інші умови для залучення солдатських мас до революційної боротьби виникли в роки, коли на арену цієї боротьби вийшов і очолив її пролетаріат. Єдність класових інтересів робітників і селян створила об'єктивні можливості для переходу солдатів на бік революційного народу. Однак необхідно було, щоб солдатські маси

в армії і передусім боротьба трудящих," що наростала.'

Ще у 1902 р. В.І.Ленін вказував: "...Як тільки дозволять наявні сили, ми неодмінно повинні звернути найсерйознішу увагу на пропаганду і агітацію серед солдатів і офіцерів, на створення "військових організацій", які входили б у наш партію. Перші такі організації виникли в період ленінської "Искры", Зокрема, у

1902 р. військово-революційну організацію створили іскрівці в Катеринославі. Вона, як писала "Искра", поширювала революційні ідеї в самій "цитаделі залятого ворога"². Наприкінці 1902 - на початку 1903 р. військова організація - "Союз для пропаганди в військах" почала діяти в Києві⁰. Однак вирішальне значення для завоювання армії на бік революції мала боротьба пролетаріату проти самодержавства, за визволення всіх експлуатованих і пригноблених. "Уперта боротьба робітників, - писав В.І Ленін, - постійні страйки, демонстрації, часткові повстання, усі ці спробні, так би мовити, бої і сутички неминуче втягують військо в політичне життя, а значить, і в коло революційних питань. Досвід боротьби освічує швидше і глибше, ніж могли б при інших умовах зробити роки пропаганди"*» Не могла не сприяти пробудженню свідомості солдатів, підкреслював В.І Ленін, та ганебна роль катів свободи, поліцейських прислужників, що їм нерідко грали солдати за наказом командування⁵.

Всі ці фактори, які революціонізує впливали на солдатів, мали місце і на Україні під час липнево-серпневих страйків 1903 р» Революційні соціал-демократи Одеси, Києва, Катеринослава у дні страйку звертались до солдатів зі спеціальними листівками-відозвами. В них пояснювалась мета боротьби робітників, містились заклики не стріляти в страйкарів» "Голодний рідний вам робітничий люд, - говорилося в листівці Одеського комітету РСДРП, - не "ворог вітчизни", "кров розстріляних селян і робітників ... те відкрила очі багатьом солдатам. Постріли в повітря, а не в мирний народ,,,, довели, що солдати - брати робітників"⁶. В одному з повідомлень ленинської "Искры" про липневі події в Одесі зазначалося, про солдати, яких поставили охороняти подвір'я, куди зігнали учасників робітничої демонстрації, не перешкодили втечі через сусідні двори майже 450 затриманих поліцією робітників. Газета також повідомляла, що під час страйку мали місце випадки, коли солдати віддавали без опору свою зброю робітникам?,, 28 липня начальник Одеської охоранки доповідав Департаменту поліції: "...Існує глухе невдоволення серед офіцерів та солдатів з приводу того, що їх ведуть проти своїх, в той час коли ті не винуваті". Жандармський офіцер при цьому підкреслив, що громадська думка на боці страйкуючих робітників⁸.

Двічі (22 і 25 липня) примушували стріляти в робітників-страйкарів представники влади у Києві» Якщо 22 липня настрої і поведінка солдатів, яких кинули проти робітників, не дуже турбували командування, то через три дні становище змінилось. Командири двох полків - Бессарабського і Херсонського, які одержали наказ будь-якою ціною розігнати кілька тисяч страйкарів, рапортували в штаб округу про те, що настрої солдатів викликає сумнів у виконанні ними наказу відкрити вогонь по робітниках. Командуванню довелося терміново переукомплектувати ті підрозділи, що їх кидали проти робітників⁹. У № 51 "Искра" опублікувала коротеньке повідомлення "Солдати і робітники (лист з Києва)" за підписом "Робітник". Його автор, який неодноразово розмовляв з солдатами вже після страйку, навів такі слова солдатів: "Більшість у натовп не стріляла. Невже мало місця для куль угорі". Робітничий кореспондент повідомив також, що солдатам дуже сподобалась листівка Київського комітету РСДРП "До солдатів Київського військового округу" від 15 серпня 1903 р., яка закликала солдатів не грати роль жандармських прихвостнів Цю листівку, повідомляла "Искра", всі солдати "читали і перечитували, деякі навіть вивчили її напам'ять".

Революціонізує впливало на солдатів і різне ставлення страйкарів до війська та поліції. Якщо до солдатів вони, як правило, ставилися доброзичливо, прагнули залучити їх до своїх лав, то до поліції відверто демонстрували свою ненависть. В огляді Департаменту поліції про поведінку робітників Брянського заводу в Катеринославі, які застрайкували, зазначалося, що загопи поліції "були зустрінуті-графом каміння", що траплялися "випадки, коли із натовпу стріляли в чинів поліції"¹¹. Прокурор Харківської судової палати, інформуючи міністерство юстиції про страйк у Катеринославі, писав: "Значний натовп народу, переважно робітників

та ремісників, який вільно пропускав загоны військ, до поліцейських ставився більш ніж вороже"*2. У Києві через небажання військових підрозділів виконувати щодо страйкарів каральні функції мали місце "конфлікти" між поліцією та військовим/0.

Звичайно, в дні страйку мали місце лише поодинокі такі випадки. Загалом солдати виконали покладене на них командирами завдання - допомогли придушити робітничий страйк, застосувавши проти страйкарів багнети і кулі. Все ж загальний політичний страйк 4903 р. примусив задуматись багатьох солдатів, підніс їх свідомість В листопаді -1904 р. Катеринославський комітет РСДРП видав спеціальну листівку про наслідки суду над учасниками серпневого страйку 4903 р. у місті. У ній наведені слова одного з підсудних: "Я знаю, що очікує жорстоке покарання, та воно не лякає мене... Я його сприймаю як спокутування за той страшний злочин, що його я вчинив, коли був солдатом: у Ризі я розстрілював робітників"^4. Напевне, такого висновку дійшло і немало тих солдатів, які пролили у липні-серпні 4903 р, кров одеських, київських, катеринославських, миколаївських робітників.

Залучення солдатських мас на бік революційного народу було одним з важливих завдань робітничого класу і його ленінської партії. Показово, що більшовики України, ведучи пропагандистську роботу в армії та на флоті і після страйку знайомили солдатів і матросів з його історією та значенням, роз'яснювали спільність їх інтересів з робітниками. У квітні 4904 р. Київський комітет РСДРП перевидав вже згадувану листівку "До солдатів Київського військового округу"^5. Брошура Одеського комітету РСДРП "Липневі події в Одесі" наприкінці 4903 р. поширювалась серед моряків Чорноморського флоту¹⁶.

На жаль, питання про революціонізуючий вплив загального страйку 4903 р. на солдатські маси фактично ще не привернуло увагу дослідників,

* Ленін В.І. Що робити? // Повне зібр, творів, - Т. 6. - С. 242.

² Искра. - 4 9 0 3. 4 марта.

³ Там же, - 45 мая.

⁴ Ленін В.І. Політичний страйк і вулична боротьба в Москві // Повне зібр. творів. - Т. 44, - С, 332.

⁵ Див.і Ленін В.І. Революційна армія і революційний уряд // Там же, - Т. 40. - С. 320,

⁶ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 4896-4904. - Киев, 4963. - С. 473,

⁷ Искра» - 4903. - 4 авг.

⁸ Овсієнко О.Ф. Загальний страйк на Півдні Росії 4903 р. і крах зубатовщини : Добірка документів, - Арх. України, 4978. - № 6. - С. 53.

³ Вакар В. (В.Правдин). Накануне 4905 г. в Киеве : Ишьская стачка 4903 г, в КиевС.-1925. - С. 442,

^{1^}Листовки революционных социал-демократических организаций Украины... - С. 524.

Революция 4905-4907 гг. на Украине : Сб. документов и материалов. - Киев, ^ 4955, - Т. 1, - С. 384.

¹² Всеобщая стачка-на Юге России в 1903 году : Сб. документов, - М.,'4938. - С.472.

¹³ Там же. - С. 442-445.

Листовки революционных социал-демократических организаций Украины., - С. 766.

[^] Центральний державний історичний архів УРСР. - Ф. 347, оп» 4, спр. 2399, арк. 7.

¹⁶ Там же. - Ф. 449, оп. 4, спр. 3626, арк. 4-8.

А.К.Волощенко

БАНКРУІСТВО ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ ПІД ВЛИВОМ ЗАГАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО СТРАЙКУ НА ПІВДНІ РОСІЇ

На початку ХХ ст. ліберали різних напрямків і течій консолідували свої сили, активніше проявляли невдоволення внутрішньою політикою самодержавства, висували вимоги про встановлення буржуазно-демократичних свобод.

Масовий політичний страйк пролетаріату Півдня Росії <4903 р. з одного боку, налякав буржуазію, земців-лібералів, а з другого - підштовхнув їх більш активно добиватися зміни політичного ладу Росії, щоб не допустити здійснення революції народними масами. Під впливом масового руху трудящих влітку 4903 р. значна кількість губернських і повітових земських зібрань України восени 4903 р, активно обговорювали "загальні" - тобто політичні питання.

Лозунгами конституції, "вболіванням" за інтереси трудящих мас земці-ліберали прагнули привернути до себе народні юси, підкорити своєму впливу революційний рух, що розгорався в країні. В.І.Ленін в статтях, революційні соціал-демократи в листівках і прокламаціях розвінчували непослідовність, половинчатість політичних позицій лібералів, нечіткість, двоїстість їх обіцянок.

В той час, коли в країні наростала криза, піднімався і зростав рух трудящих мас, земці-ліберали України, як і всієї Росії, підтримували вірнопідданими адресами, "патріотичними маніфестаціями" самодержавство в його агресивних імперіалістичних планах розпочатої російсько-японської війни. В земських зібраннях лунали заклики не турбувати в цей момент уряд вимогами політичних реформ, не виявляти на певний час опозицію царизму.

І лише на другу половину 4904 р., коли зримою стала неспроможність царизму у веденні війни, проявилась гнилість самодержавства, ліберали знову перейшли в опозицію.

Очевидно не випадково одними з перших почали проявляти невдоволення зовнішньою політикою уряду земці, члени всеросійських ліберальних організацій на Півдні Росії. Ще влітку 4904 р. земці-ліберали 5 південних губерній України провели в Криму нараду, на якій обговорювали питання продовження "систематичної опозиції урядовим планам". Таке "далекоглядство" ліберали цього регіону країни проявили через побоювання вибуху народного невдоволення, який вони вже бачили тут влітку 4903 р.

З'їзди, наради земських діячів, ліберальної інтелігенції знову обговорювали питання про політичні свободи, розширення прав земств, участі в складанні законодавчих актів і т.п. Соціально-економічні вимоги, що стосувались би інтересів трудящих, на цих форумах не обговорювалися. Ліберали-земці, як і вся буржуазія, побоювалися народних мас, їх рішучих форм боротьби. З цього приводу В.І.Ленін писав: "Цілком ясно, що перед вами представники імущих класів, які добиваються тільки поступок від самодержавства і не помишляють ні про яку зміну основ економічного ладу" .

Разом з тим, під впливом революційних подій земські ліберали часом наважувалися навіть вимагати обмеження самодержавства виборним законодавчим представництвом, відміни положення про посилену охорону (4884), ліквідації адміністративного свавілля, помилування окремих політичних звинувачених тощо⁰.

Однак, як і раніше, земці торгувалися з урядом. Так, адрес харківського земства попереджав, що над країною "крім війки нависли інші хмари: десятиліття бюрократичного гноблення, насильств і свавілля, зубожіння і безправ'я народу, зневажання основних принципів свободи особи, думки, совісті і слова... зібрали прийдешню і вже близьку революцію, перші розкати якої вже прогрімилі"⁴. І далі як захід до припинення цього "потрясіння" пропонувалось вислухати "виборних представників" народу, закликати їх "до участі в здійсненні законодавчої влади".

В адресах, проханнях 4904 р. земці-ліберали зверталися до уряду загальнодемократичним фразам від імені "всього народу", "представників Російської землі", "народних представників", які нібито турбувалися про "потреби народу". Та насправді про народне представництво ліберали і не помишляли, а навпаки, їх жахала зростаюча революційна боротьба пролетаріату, селянства, інших демократичних верств населення.

В період, коли в країні проходили "банкетні кампанії", приурочені 40-річчю судової реформи, ліберальна буржуазія, земці України активно включалися в їх про-

ведення. Більшовики Катеринослава, Одеси, Києва, Миколаєва, Луганська, Олександрівська і інших міст Півдня Росії розгорнули широку пропагандистську діяльність по залученню на бік революції демократичної інтелігенції і з цією метою відвідували вечори-банкети. Тут вони у своїх виступах розвінчували ліберальну суть земських адресів, прохань, резолюцій, рішень, вироблених і прийнятих ліберальними діячами. Одночасно на вечорах-банкетах більшовики пропагували завдання майбутньої революції, пояснювали роль в ній пролетаріату і інших верств населення.

Наприклад, в грудні 1904 р. в губернському земському зібранні Чернігова були розкидані примірники прокламацій, в яких відзначалося, що земці-ліберали виступали нібито від імені народних мас, висували проекти майбутнього політичного ладу Росії, вимагали участі народних представників в законодавчих органах. "Але щоб діяти від імені народу, - писалось далі в одній із прокламацій, - щоб ваш голос зустрів підтримку народу, без якою ви безсилі, ви повинні виражати потреби народу, ви повинні вимагати те, що вже давно вимагає революційний пролетаріат. Якщо ж ви будете влаштовувати власну свободу на безправ'ї народу - ви не приборкаєте країну, а революційний пролетаріат буде боротися проти вас, як таких, які прикриваються ім'ям народу, добиваються лише своїх вузькоюшових привілеїв".

В іншій прокламації висловлювались також сподівання, що "ліберальне суспільство зрозуміє, що без народу воно не сила, що лише ідучи в ногу з широкими народними масами, воно становить небезпеку для самодержавства..."⁰

Зробили спробу використати банкети лібералів-земців, ліберальної інтелігенції і більшовики Києва. 20 листопада 1904 р. на такий вечір-Оанкет проникли робітники, студенти, учні середніх учбових закладів, і після виступів "стовпів" місцевої ліберальної інтелігенції слово попрохав більшовик О.Г.Ліхтер, який в своїй короткій змістовній промові розкрив значення "ролі пролетаріату в китї держави" як керівника всього всеросійського визвольного руху'.

При виході із зала зібрання залунали "Марсельеза", заклики до демонстрації. Робітники Києва, передове студентство, очоловані революційними соціал-демократами. на одному із зібрань ліберальної інтелігенції влаштували обструкцію відомому земському діячеві В.М.Хижнякову,

Марними були й спроби одеських земських лібералів підкорити своєму впливу робітників, передових студентів, демократичну інтелігенцію. Зібрання місцевих лібералів, що відбулося в листопаді 1904 р., робітники, більшовики перетворили на політичний мітинг, що вилився в масову демонстрацію. Серед демонстрантів лунали лозунги "Геть війну!", "Хай живе республіка!", "Геть самодержавство!", пісня "Марсельеза"⁸,

На інших зборах ліберальних діячів Одеси 20 листопада, куди прорвалися робітники, студенти, курсистка, члени місцевого комітету РСДРП, виступив більшовик Алексеев і від імені пролетаріату заявив; "Ми, російські робітники соціал-демократи, добре розуміємо слабкість і дряблість російського буржуазного лібералізму... Ми вимагаємо, щоб ви відмовились від підступної гри в політичні хованки, щоб ви відкрито заявила, що самодержавний порядок непримиримий з інтересами всього російського народу і написали на своєму прапорі "Геть самодержавство!". Частина учасників зборів влилась у вуличну демонстрацію робітників і з червоними стягами, революційними лозунгами, співом пісень пройшла по центральних вулицях міста.

Подібні події відбулись в Катеринославі, Херсоні і інших містах. Незважаючи на малочисельність (можливо невиявленість) таких подій, вони все ж яскраво свідчили з одного боку, про активізацію робітничого руху, діяльності соціал-демократів/а з другого - про загравання ліберальної буржуазії з демократично настроєною інтелігенцією, трудящими масами і одночасно з цим являлись проявом банкрутства земського ліберального руху напередодні революції 1905-1907 рр.

В.І.Ленін, аналізуючи вплив робітників, більшовиків на ліберальний рух цього періоду, писав: "Ліберальні збори перетворюються, під напором робітників і радикальної молоді, у відкриті народні збори й вуличні демонстрації"³.

Заклики і вимоги більшовиків, робітників земці, представники ліберальної буржуазії не сприйняли, а пролетаріат, радикальна молодь почали глибше розуміти суть ліберальних заяв і звернень до уряду. Активізація опозиції, консолідація сил, висування політичних вимог без-підтримки трудящих мас ні до чого не привели ліберальну буржуазію. Вона терпіла крах, банкрутство, і в період розгортання революції 1905 р. перейшла до контрреволюційного табору,

- * Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля, - Берлин, 4934. - С. 347.
- ² Ленін В.І, Самодержавство і пролетаріат // Повне зібр. творів, - Т. 9. - С. 126.
- ³ Див.: Белокопский И.П. Земство и конституция. - М., 4910, - С, 444.
- ⁴ Белокопский И.П. Земское движение. - М., 4944, - С. 255,
- ⁵ Центральний державний історичний архів УРСР. - Ф, 347, оп. 4, спр.2377, 4904, арк. 3-3 зв. (Далі : ЦДА УРСР.)
- ⁶ Там же. - Арк. 3 зв., 4,
- ⁷ Там же. - Ф. 442, оп. 854, спр. 423, арк. 4, 3, 9, 47.
- ⁸ Там же. - Ф. 275, оп. 4, спр. 294, 4904 арк. 8, 40, 96; 4905 год с Рев. движение в Одессе и Одесчине. - Одесса, 4925. - С. 48.
- ⁹ Ленін В.І. Самодержавство і пролетаріат // Повне зібр. творів. - Т. 9. - СЛ20.

Д.П.Лойда, О.В.Волкова

ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК 4903 р, НА ПІВДНІ РОСІЇ -
ПЕРЕДУМОВА ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОГО ЖОВТНЕВОГО
ПІВДНОГО СТРАЙКУ 4905 р.

Загальний страйк як найвища форма страйкової боротьби є великим завоюванням російського пролетаріату, яке має міжнародне значення. Питання про загальний страйк і в наш час дуже актуальне, зокрема для тих народів і партій, які прагнуть до згуртування усіх антиімперіалістичних сил у боротьбі за демократію і соціалізм. Першим у світі таким страйком був загальний страйк 4903 р. на Півдні Росії. В.І.Ленін, глибоко проаналізувавши історію страйків та демонстрацій періоду 4901-4904 рр., в тому числі й загального страйку на Півдні Росії 4903 р., дійшов висновку, що вони підготували проведення загальноросійського жовтневого політичного страйку 4905 р.¹ Вождь партії вказував на те, що "російські робітники рядом неуспішних і іноді особливо невдалих політичних страйків 4901-1904 років навчилися вдалому страйку жовтня 4905 року"², Конкретизуючи цей висновок, В.І.Ленін відзначав, що в 4902 р. "пролетаріат уперше протиставив себе, як клас, усім іншим класам і царському урядові", у 4903 р. "страйки охоплюють цілий район, у них беруть участь більше сотні тисяч робітників...",³

Загальний страйк на Півдні Росії поклав початок переходу пролетаріату від локальної боротьби до боротьби у всеросійському масштабі, Пей страйк можна назвати своєрідною генеральною репетицією жовтневого страйку 4905 р.

У період загального страйку на Півдні Росії робітникам довелося витримати бої з військами і поліцією. Це наочно переконало страйкарів у тому, що головний ворог - царський уряд. Отже, не випадково у період жовтневого політичного страйку 1905 р. лунали лозунги "Геть самодержавство.¹" Хай живуть Установчі збори!

Вилившись у загальний виступ пролетаріату ряду міст, страйк 1903 р. водночас підняв на боротьбу проти самодержавства і капіталістів усю багатонаціональну робітничу масу Півдня Росії, значна частина якої вперше стала на шлях політичної боротьби.

Подібно до подій жовтня 4905 р. у загальному страйку 4903 р. особливо яскраво виявилися жагуча ненависть пролетаріату до поліції і прагнення залучити солдатів до лав борців за революцію. Робітники Катеринослава в 4903 р. вступали в сутички з поліцією, а в жовтні 4905 р. наважилися на барикадні бої проти збройних сил самодержавства.

Свідченням прагнення залучити солдатів на сторону революційних робітників були листівки із зверненням до військ, які випускалися місцевими соціал-демократичними комітетами. Такі листівки під час загального страйку 1903 р. були випущені в Одесі, Києві, Катеринославі. Наприклад, у зверненні Катеринославського комітету РСДРП до солдатів місцевого гарнізону відзначалося: "Ви дали клятву захищати Батьківщину. Захищайте ж її від уряду, який пригноблює її". В жовтні 1905 р. революційна пропаганда і агітація серед солдатів і матросів посилилася. Це сприяло цілому ряду революційних виступів в армії і на флоті, участі солдатів у робітничих мітингах, стало причиною їх відмови в ряді випадків стріляти під час демонстрацій у робітників.

Документи свідчать також про вплив загального страйку 1903 р. на розвиток селянського руху. 22 липня 1903 р. жандарми із Тифлісу повідомляли у Департамент поліції: "Одночасно зі страйками в Тифлісі було помічено заворушення серед сільського населення деяких навколишніх сіл"⁵.

В с. Кам'янка Катеринославської губернії селяни прискорили збір урожаю і просили робітників Катеринослава, які страйкували в цей час, "як-небудь пробути днів сім до закінчення збирання урожаю", після чого вони обіцяли виступити на допомогу місцевим робітникам⁶.

Прийнявши до уваги досвід і уроки загального страйку 1903 р., ЦК РСДРП, місцеві комітети в жовтневі дні 1905 р. активізували роботу по залученню на сторону робітничого класу селянства. Большевики закликали конфіскувати поміщицькі землі, не давати рекрутів, не платити податки і повинності, змістити царських чиновників, обирати селянські комітети, створювати бойові дружини і разом з робітниками готуватися до збройного повстання. "Хай швидше усвідомить усе селянство, - говорилось в листівці ПК РСДРП, - що царський уряд заважає йому добитися кращої долі, що тільки всенародне повстання визволить пригноблений народ, що доля народу повинна бути в руках самого народу. Хай же міцніє й росте зв'язок селянської бідноти, яка повстала на боротьбу з робітничим класом, який вже веде боротьбу"⁷.

В період загального жовтневого політичного страйку 1905 р. участь селян у робітничих виступах, які закінчувалися збройними сутичками їх учасників з поліцією і військами, мала місце в Конотопі Чернігівської губернії, Веселих Тернах, Кривому Розі Катеринославської, Золотоноші Полтавської губернії та інших населених пунктах. Все це сприяло становленню і зміцненню союзу пролетаріату з селянством у їх спільній боротьбі проти самодержавства. На більш високий рівень піднялася революційна творчість мас, вершиною якої було створення Рад робітничих і солдатських депутатів, а на селі - селянських комітетів.

Вивчення ленінських праць, фактичного матеріалу дає підставу зробити висновок про те, що загальний страйк 1903 р. на Півдні Росії був справді передумовою Всеросійського жовтневого політичного страйку 1905 р.

¹ Див»: Ленін В.І. Що робити? // Повне збір. творів. - Т. 6. - С. 1-180; Ленін В.І. Перші уроки // Там же. - Т. 9. - С. 237-241; Ленін В.І. Етапи, напрям і перспективи революції // Там же. - Т. 42. - С. 142-445; Ленін В.І. Платформа реформістів і платформа революційних соціал-демократів // Там же. - Т. 22. - С. 156-466; та ін.

Ленін В.І. Платформа реформістів і платформа революційних соціал-демократів // Там же» - Т. 22. - С» 161.

⁵ Ленін В.І. Перші уроки // Там же. - Т. 9. - С. 239.

⁴ Всеобщая стачка 1903 года на Украине : Сб. документов. - М., 1938. - С. 469.

⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР. - Ф. 402, 1903, спр.4728, арк. 48,

⁶ Всеобщая стачка 1903 года на Украине... - С. 410.

⁷ Большевики во главе всеобщей политической стачки в октябре 1905 года : Сб. документов и материалов. - М., 1955. - С. 174.

Н.М.Крестовська

ЗНАЧЕННЯ ПРАЦІ В.ІЛЕНІНА "ПРО СТАТИСТИКУ СТРАЙКІВ У РОСІЇ"
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ У ПЕРІОД
ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ 4903 р. НА ПВДНІ РОСІЇ

Ленінська стаття "Про статистику страйків у Росії" (4910) виходить далеко за межі простого узагальнення статистичних даних. За задумом В.ІЛеніна зібраний ним матеріал мав стати основою нарису про історію першої російської революції". Така пильна увага Леніна до питань страйкової боротьби російського пролетаріату була викликана необхідністю глибоко осмислити історичний досвід революції 4905-4907 рр. і передреволюційного десятиріччя для практичних його застосування в умовах нового піднесення робітничого руху.

Стаття В.ІЛеніна являє собою яскравий зразок критичного підходу до історичного джерела. Офіційна статистика страйків у Росії була далеко від досконалості. Головними її хибами Ленін вважав' применшення кількості страйкарів та вузьковідомчий характер, внаслідок чого врахованими виявлялися лише страйки на підприємствах, підлеглих фабрично-заводській інспекції². Та незважаючи на хиби офіційної статистики, В.ІЛенін високо цінував зібрані нею дані³, оскільки вони були достатніми для виявлення основних тенденцій і закономірностей страйкової боротьби.

Розглянемо, виходячи з ленінських вказівок, деякі статистичні дані про страйки 4903 р. Згідно з матеріалами фабрично-заводської інспекції в 4903 р. страйкувало 550. підприємств - 3,2 % від усіх промислових закладів Росії. Число страйкарів становило 86 832- 5,4 % від кількості усіх робітників⁴. Порівняння цих чисел з середніми показниками рівня страйків за передреволюційне десятиріччя (477 страйків¹, 43 тис. страйкарів в середньому за рік) свідчить, що за розмахом страйкової боротьби 4903 р. займає особливе місце. Кількість страйків утричі, а кількість їх учасників - удвічі вища середнього. Таким чином, за своїм розмахом страйковий рух 4903 р. був першим грізним провісником революційної бурі 4905-4907 рр.

Для створення об'єктивної картини страйкової боротьби В.ІЛенін застосовує цілий ряд інших показників: 4) число страйкових подемщин; 2) збитки, що їх зазнала промисловість; 3) збитки робітників. Аналіз цих показників за 1903 р, у порівнянні з середніми цифрами передреволюційного десятиріччя міг би дати досить повне уявлення про розмах страйкового руху в 4903 р. Спробу подібного статистичного дослідження зробив О.А.Парасунько⁷.

Для вивчення історії загального страйку 4903 р, надзвичайно важливими є ленінські положення про географію страйків, В.ІЛенін вказує на провідну роль в страйковій боротьбі робітників найбільш промислово розвинених губерній і міського фабрично-заводського пролетаріату порівняно з робітниками фабрично-заводських сіл, що зумовлено його більшою згуртованістю, вищою свідомістю, міцними традиціями революційної боротьби. З 374 підприємств двох південних фабричних округів - Київського та Харківського, охоплених загальним страйком у 4903 р., 333, чи майже 90 I, було розташовано в п'яти найбільш промислово розвинених губерніях: Бакинській, Катеринославській, Київській, Тифліській, Херсонській®. Найбільш сильні, організовані виступи мали місце у великих промислових центрах Півдня: Баку, Києві, -Катеринославі, Миколаєві, Одесі. Значно слабкішою була страйкова хвиля у Керчі, Феодосії, Єлисаветграді,

Питання про територіальний розподіл страйкарів тісно пов'язане з розподілом страйкарів за виробництвом. В.ІЛенін неодноразово вказує на провідну

роль металістів в страйковому русі. За передреволюційне десятиріччя з 252 тис. металістів страйкувала майже половина - 117 тис.⁹ Авангардна роль металістів проявлялася передусім в "розкачуванні" пролетарських мас*¹⁰. Ленінська робота містить також точні характеристики інших основних загонів російського пролетаріату, які мають велику цінність для дослідника, що вивчає роль і місце різних професійних загонів робітників у загальному страйку 1903 р. Розглядаючи статистику страйків за групами підприємств різних розмірів, В.І.Ленін дійшов висновку, що страйковий рух був сильнішим на великих підприємствах.

Підсумовуючи ленінські визначення авангарду страйкового руху, ми приходимо до висновку, що як передовий загін виступали пролетарі: 1) за ступенем концентрації - робітники великих підприємств; 2) серед професійних загонів - металісти; 3) за територіальним розподілом - робітники промислово розвинених губерній, а серед них - міські,

Надзвичайно цінними є ленінські положення про форми і характер страйкового руху. Аналізуючи співвідношення числа економічних і політичних страйків, В.І.Ленін відзначив тісний зв'язок між ними - "вони разом підносяться і разом падають"¹¹. Економічні страйки є базою для розгортання політичної боротьби робітничого класу. До 1905 р. офіційна статистика не мала розподілу страйків на економічні і політичні. Ця обставина дещо утруднює визначення характеру страйку 1903 р. на Півдні Росії.

Дослідники 20-х - початку 30-х років оцінювали його, в основному, як економічний. Це пояснюється більш пильною їх увагою до економічної сторони історичного процесу, що характерно для розвитку науки в цей період. З середини 30-х до рубежа 50-60-х років загальний страйк 1903 р. почав розглядатися як чисто політичний, незважаючи на те, що конкретний матеріал, на який спиралися автори, не підтверджував даного положення*¹². Сучасна історична наука збагатилася новими дослідженнями історії страйкового руху в Росії. Але в оцінці страйків передреволюційного періоду є ряд неясностей.

Для правильного вирішення цього питання необхідно знову звернутися до ленінської теоретичної спадщини. В.І.Ленін підкреслював, що особливістю 1903 р» було злиття страйків з політичною демонстрацією"¹³ - переплетіння економічної і політичної форм боротьби. "Чисто політичний страйк" в період, коли пролетарська маса ще тільки пробуджувалась для активних дій, стати по-справжньому масовим не міг. Загальний страйк-1903 р., в ході якого були висунуті як економічні, так і політичні вимоги, можна охарактеризувати як такий, що має "всєбічний" характер"¹⁴. Не можна також забувати і ленінських вказівок про співвідношення стихійного і свідомого елементів робітничого руху. "При відсутності у 1895-1904 рр, ельних організацій, вільної преси, парламентської трибуни і т.п., маси не могли згуртуватися... інакше, як стихійно, в ході самої боротьби"¹⁵. Неврахування цього положення може привести до перебільшення організованості страйку 1903 р. і затушовування його якісної відміни від страйків попереднього і наступного періодів. Загальний страйк 1903 р. на Півдні Росії відбувався у період переходу від масових економічних страйків другої половини 90-х років XIX - початку XX ст. до революційних масових страйків 1905-1907 рр. і тому мав перехідний характер. Він був вищою формою класової боротьби, якої досягли робітники Росії напередодні революції і знаменував собою остаточне перетворення російського пролетаріату з "класу в собі" на "клас для себе".

Робота Леніна "Про статистику страйків у Росії" є чудовим взірцем використання статистичних джерел для критики опортуністичних поглядів на історію пролетарського руху. Розглядаючи страйковий рух у тісному зв'язку з найважливішими політичними подіями в країні, В.І.Ленін, спираючись на цифрові дані, спростував твердження лібералів і меншовиків про "атмосферу співчуття" як головного фактора переваги робітників у страйках. Навпаки, "...не симпатії буржуазії, а сила натиску відіграла вирішальну роль..."¹⁶

Таким чином, полонення статті В.І.Леніна "Про статистику страйків у Росії" є надзвичайно важливими для вивчення історії пролетарського руху на всіх його етапах у методологічному, історіографічному та джерелознавчому аспектах.

- * Див.: Ленін В.І. Історичний смисл внутріпартійної боротьби в Росії // Повне Збір. творів. - Т. 49. - С. 350.
- ² Див.: Лекін В.І. Страйки в Росії // Там же. - Т. 24. - С. 205.
Див.: Ленін В.І. Про статистику страйків у Росії // Там же. - Т. 49. - С. 363.
- ⁴ Ленін В.І. Страйки в Росії // Там же. - Т. 24. - С. 205.
- ⁰ Там же.
- ⁶ Ленін В.І. Про статистику страйків у Росії // Там же. - Т. 49. - С. 363.
- ⁷ Парасунько О.А. Массовая политическая забастовка в Киеве в 4903 г. - Киев, 1953. - С. 99-403.
- ⁸ Свод отчетов фабричных инспекторов за 4903 г. - Спб., 4906. - С. 28-99.
- ⁹ Ленін В.І. Про статистику страйків в Росії // Повне збір. творів. - Т. 49. - С. 370-374..
- ¹⁰ Там же. - С. 374; Статистика стачек в России // Ленинский сб. - Т. 25. - С. 446.
- [^] Ленін В.І. Про статистику страйків у Росії // Повне збір. творів. - Т. 49. - С. 380.
- ⁵² Иванова Н.А. Вопросы стачечной борьбы пролетариата России в советской историографии // Ист. зап.- Т. 85. - С. 338.
Див.: Ленін В.І. Перші уроки // Повне збір» творів. - Т. 9. - С. 2ЭД.
Ленін В.І. Економічний і політичний страйк // Там же. - Т, 24. - С. 305»
- ¹⁵ Ленін В.І. Про статистику страйків у Росії // Там же. - Т, 49. - С. 372.
Там же. - С. 388.

А.Л.Черненко, О.Б.Іляхов

ВИСВПЛЕННІ ЛЕНІНСЬКОЮ "ИСКРОЙ" ПОДІЙ ЛПТА 4903 Р.
У КАТЕРИНОСЛАВІ

Найбільш значним революційним виступом російського пролетаріату у роки, які передували першій російській революції, був загальний страйк робітників Півдня Росії 4903 р. Партійний актив Катеринослава, що також був охоплений страйком, характеризував його як "пробний урок революції, під час якого робітники міста виявили багато революційної стійкості і дисципліни". Фактичний керівник страйкової комісії В.П.Ногін констатував "значне зрушення робітничої маси вліво після страйку"⁵.

Помітне зростання політичної свідомості пролетарів Катеринослава знайшло відображення на сторінках ленінської "Искры". У № 44 газети надруковані матеріали про нелегальні збори робітників Катеринослава, які відбулися на початку червня 1 в яких взяло участь 250 чоловік. "Искра" відзначила, що у своїх виступах промовці різко засуджували поліцейсько-бюрократичний лад і наголошували на тому, що саме пролетаріат є носієм дійсного соціального прогресу. В резолюції, яка була прийнята на зборах, підкреслювалась необхідність повалення самодержавства і встановлення "рівноправності всіх громадян незалежно від національності і релігії"².

У Л 46 "Искры" підкреслюється факт "пробудження класової самосвідомості" катеринославських робітників. Незважаючи на те, що становище робітників на Брянському заводі було кращим, ніж на інших підприємствах, робота на ньому також припинилася, відзначалося у газеті¹³. В липні робітники заводу за межами міста провели революційний мітинг, вчинили опір кінним городовим та жандармам, які намагалися розігнати його учасників⁴.

Владі Катеринослава, перелякані зростанням революційної боротьби трудящих, прагнули відвернути ще більш грізні події, які неминуче насувалися. У і 46 газе-

та повідомляла про ряд арештів і 60 обшуків, проведених поліцією міста у кінці липня 1903 р.,⁵ Але царським чиновникам так і не вдалося зупинити спільний революційний виступ робітників найбільш значних підприємств Катеринослава.

У своїх публікаціях "Искра" підкреслювала рішучість і стійкість катеринославських пролетарів, виявлені під час страйку. Відзначала газета також і безперечний факт піднесення революційних настроїв серед робітників. Страйкуючі не обмежувалися лише економічними вимогами. Не раз на багатолюдних зборах та мітингах ї ті дні лунали -заклики до повалення ненависного царського самодержавства,

Безпосередньо детальний звіт про загальний страйк у Катеринославі був надрукований у & 47 та 43 газети. Висвітлюючи хід підготовки страйку, "Искра" відзначала той авторитет, яким користувався серед робітників місцевий комітет РОДРП. На підтвердження цього газета наводила ряд фактів, Так, коли на двох заводах страйк розпочався передчасно, він відразу ж був припинений іскрівським комітетом, Останній "закликав робітників почекати декілька днів на заклик до страйку від партії соціал-демократів"⁶.

Проте під час страйку виявився і ряд недоліків у діяльності місцевого комітету РСДРП, зокрема в організації робітничого руху. Так, чимало робітників з запізненням приєдналися до страйкуючих, а деякі взагалі відмовилися залишити роботу. Не завжди оперативно реагував штаб страйку - страйкова комісія - на швидку зміну подій. Він не використав можливість організації революційної демонстрації під час похорон жертв розстрілу 7 серпня. "Искре" цілком слушно відзначала, що "керівництво загальним страйком належало нашим комітетам далеко не в тій мірі, у якій це було б бажано і необхідно"⁷,

Отже, на сторінках ленінської "Искры" революційні події літа 4903 р, у Катеринославі знайшли досить повне і глибоке висвітлення. Газета не обмежилась описом страйку, а зробила важливі висновки про зростання політичної свідомості робітничого класу і відзначила необхідність посилення "організації, політичного виховання робітничої маси". Вирішенню цього важливого завдання сприяло поширення матеріалів, надрукованих в ленінській "Искре", серед робітників Катеринослава

* Всеобщая стачка 4903 г. на Украине с Сб. документов. - Харьков, 4928. - С. 55,

² Искра. - 4903. - 45 июля.

³ Там же. - 45 авг.

⁴ Там же,- 4 окт,

⁵ Там же. - 45 авг.

⁶ Там же. - 4 сент.

⁷ Там же. - 45 авг.

Г.Г.Касаров

ВІДОБРАЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ НА ПІВДНІ РОСІЇ У ШЖГАШИХ БЛЫШОВИЦЬКИХ ЛИСПВКАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРОМИСЛОВОГО РАЙОНУ

Загальний страйк на Півдні Росії влітку 4903 р. справив великий вплив на робітничі маси. Підготовлений і проведений соціал-демократичними організаціями, він охопив найбільші промислові центри Закавказзя і України. Місцеві іскрівські організації розгорнули широку пропаганду ідей, мети і результатів цього страйку. Його наслідки стали відомими трудящим усю країну. Результати страйку глибоко вивчалися і робітниками Центру Росії,.

Найбільш повне уявлення про мету, завдання і хід страйку місцеві партійні організації одержали із публікацій ленінської "Искры". Передова стаття № 46 цієї марксистської газети підбила підсумки загального страйку на Півдні Росії, закликала пролетаріат країни боротися за свою кінцеву мету - повалення всієї політичної системи царизму.

Розповсюдження і обговорення статей газети "Искра", випуск місцевими соціал-демократичними організаціями листівок із закликом до страйків солідарності було сприйняте як керівництво до дії робітниками Москви, Нижнього Новгорода, Твері, Тули і багатьох інших міст та робітничих селищ Центральної Росії. Добре інформовані про загальний страйк на Закавказзі і Україні⁵ були робітники Іваново-Вознесенська і інших міст.

Про масовий революційний вибух на Півдні Росії говорилося у прокламації, випущеній 27 червня 1903 р. більшовиками Твері². У листівках "До робітників селянського заводу Курових" і "До загальнодемократичної боротьби", виданих Тверським комітетом у серпні 1903 р., докладно повідомлялося про страйкову боротьбу робітників Баку, Батумі, Києва, Одеси та інших міст. Більшовики закликали робітників згуртуватися для боротьби з царизмом і буржуазією⁰.

Про загальний страйк у Батумі, Баку, Тифлісі розповідала прокламація Тульського комітету РСДРП у червні 1903 р., звернена "До робітників тульського патронного заводу"⁴. У листівках, підготовлених тульськими більшовиками до демонстрації солідарності з страйкуючими робітниками Ростова-на-Дону і Півдня Росії 44 вересня 1903 р., говорилося про неможливість терпіти далі свавілля самодержавства, про відкритий виступ проти нього робітників південних міст Росії, Прокламація закликала до великої війни на рідну землю, з царем, з беззаконням, свавіллям і експлуатацією, до повалення самодержавства⁰. В № 2 газети "Правда" - органі тульських більшовиків, випущеному в грудні 1903 р., давалася висока оцінка страйкової боротьби робітників Півдня Росії за політичну свободу і щастя всіх людей⁶.

У серпні 1903 р. сорловські робітники (до 400 чоловік) зібралися на сходку, де підвали підсумки загального страйку в Закавказзі і великих містах України» У відозві Вижегородського комітету РСДРП "Червневий робітничий рух на Півдні" докладно аналізувалася страйкова боротьба в Баку, Тифлісі, Батумі, Одесі, Києві та інших містах. У листівці говорилося, що в страйку брали участь росіяни, вірмени, грузини, татари, перси, турки та робітники інших національностей. Страйкували робітники промислових підприємств, електростанцій, нафтовики, залізничники, вантажники портів, кочегари і матроси пароплавів, трамвайники. Всюди відбувалися їх сходки і демонстрації, зіткнення з поліцією і військами. Основними вимогами страйкарів були: підвищення заробітної плати, встановлення 8-годинного робочого дня, знищення штрафів та ін.

Прокламації більшовицьких комітетів Костромського, Нижегородського, Тверського, Тульського, Північного комітетів, московської соціал-демократичної групи "Призыв" розкривали значення страйкової боротьби південних губерній Росії. Із листівок, випущених Північним комітетом РСДРП, робітники Ярославської, Костромської, Володимирської, північних повітів Московської губернії дізнавалися про масові страйки робітників Півдня Росії. Так, у листівці, виданій у кінці 1903 р. Північним комітетом, докладно висвітлювався хід страйку влітку 1903 р. в Баку, Тифлісі, Батумі, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Києві та інших містах. Більшовики писали, що майже 200 тис. робітників на Півдні країни розпочали боротьбу за 8-годинний робочий день, підвищення заробітної плати, за те, "щоб мати можливість жити, як люди, а не як "в"ючні тварини". Чи добилися робітники виконання своїх вимог? Листівка повідомляє, що частково вимоги робітників були задоволені. Вони домоглися б ще більшого, якби на допомогу капіталістам не прийшов царський уряд⁹.

У прокламації "До всіх ярославських робітників", що вийшла в січні 1904 р., на основі аналізу страйку на Півдні країни зроблений висновок про необхідність рішучої політичної боротьби всього пролетаріату Росії. У ній говорилося, ар "справжнє визволення робітників Росії прийде, коли повстане проти уряду і експлуатації вся земля російська і робітники всієї Росії"¹⁰.

У вересневій (1903) листівці Костромського комітету РСДРП повідомлялося,

що протягом всього червня і на початку серпня з різних міст Південної Росії проходив загальний страйк, і докладно розповідалося про жорстоку розправу царизму з страйкуючими. Через прокламацію соціал-демократи зверталися до костромських робітників: "Об'єднуйтеся, товариші! Йдіть слідом за вашими південними товаришами!" і «Т

закликали вступати в ряди більшовицької партії .

У листівках Північного комітету (листопад 1903 р.) з приводу суду над "робітниками фабрики Бельгійського анонімного товариства, за участь у першотравневому страйку, у новорічній листівці до костромських робітників (1904) розкривалося значення загального страйку на Півдні Росії, наголошувалося на необхідності брати з нього приклад у економічній і політичній боротьбі*¹¹.

З листівці "Хто винуватий", виданій у квітні 1904 р., Московський комітет РСДРП закликав трудящих міста посилити планомірну боротьбу з царизмом. Більшовики викривали "миролюбного царя" і його уряд, що учиняли злагоуствівські, батумські, обухівські бійні, розстрілювали робітників-страйкарів на Півдні Росії. Листівка закликала робітників організуватися, щоб під їх натиском розлетівся в прах трон тирана-самодержця* .

Значення революційної боротьби робітників Півдня Росії було узагальнене В.І Леніним у листівці "Перше Травня", яка видана від імені ЦК РСДРП у-1904 р. і перевидана в Москві, Нижньому Новгороді і Твері*⁴. Відзначаючи, що десятки тисяч робітників на Півдні Росії піднялися на боротьбу за краще життя, за свободу від поліцейського гніту, а буржуазія і уряд здригнулися при вигляді грізної робітничої армії, яка одним ударом зупиняла всю промисловість величезних міст, В.І Ленін підкреслив, що "...тільки свідомий, тільки організований пролетаріат спроможний завдати смертельного удару цим темним силам... відвоювати народові справжню, не фальшиву свободу"*⁵.

Отже, більшовицькі листівки Центрального промислового району не тільки розповіли про робітничий страйк на Півдні країни, а й узагальнили його досвід. Підпільна більшовицька преса підвела пролетаріат до розуміння необхідності боротьби з самодержавством. Вона продемонструвала політичну свідомість, пролетарський інтернаціоналізм, солідарність робітників промислового центру з страйкуючими трудящими Півдня Росії.

XXV лет РКП (большевиков) : Воспоминания иваново-вознесенских подпольщиков. - Иваново-Вознесенск, 1928. - С. 51; Революционное рабочее движение в Егорьевске. - М., 1925. - С. 20.

² Искровские организации в Твери 1901-1903 гг. - Калинин, 1957. - С. 423.

³ Там же. - С. 129, 131..

⁴ Путь борьбы и побед : Хроника Тул. орг. КПСС, 1883-1978. - Тула, 1978. - Кн. 1. - С. 48.

⁵ Революционное былое. - 1923. - % 2. - С. 87-88, 90-91.

⁶ Там же. - С. 94.

⁷ Революционное движение в Н.Новгороде и Нижегородской губернии в 1900-1904 гг. : Сб. документов. - Горький, 1957. - С. 270.

⁸ Центральный державный архив Жовтневої революції СРСР. - Ф. 124, 1903 , спр. 1501, арк. 1, '3, 3 зв., 4, 4 зв.

Варенцова О.А» "Северный рабочий союз" и Северный комитет РСДРП. - 3-е изд. - Иваново, 1948. - С. 196.

Там же. - С. 199.

Революционное движение в 1905-1907 гг. в Костромской губеонии : Сб. документов. - Кострома, 1955. - С. 34-38.

^{*2} Там же. - С. 39-40, 41-42.

¹³ Листовки московских большевиков в период первой русской революции. - М», "1950к. - С» с21 а

¹⁴ Див.: Ленін В.І. Примітки // Повне збір. творів. - Т. 8. - С. 510-511.

Ленін В.І. Перше травня // Там же. - С. 177.

О.А.Білоцька

ВИСВПЛЕННЯ ПОДІЙ ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ НА ПІВДНІ РОСІЇ НА СТОРІНКАХ "КИЄВЛЯНИНА"

Події загального страйку на Півдні Росії знайшли відображення на сторінках київської преси, зокрема ліберально-буржуазних газет "Киевское слово", "Киевская газета" та монархічної "Киевлянин" матеріали яких і були проаналізовані автором.

Відтворення подій страйку вказаними виданнями мало суперечливий, а нерідко й тенденційний характер. З одного боку, вони намагалися применшити в уяві своїх читачів справжній розмах страйку на Півдні, замовчати цілий ряд фактів з метою перекручення дійсного стану речей, а з другого - виявляли тенденцію до зображення подій в їх реальному масштабі, щоб залякати непролетарські маси, відштовхнути їх від пролетаріату і, таким чином, позбавити його союзників у боротьбі проти існуючого ладу.

Інформація про події в Одесі (їм київська преса приділила дещо більше уваги, ніж ходу страйку в самому Києві) загалом має об'єктивістський характер. У повідомленнях про київський страйк окрім викладу подій міститься й їх оцінка. Особливо це стосується "Киевлянина". Звертають на себе увагу опубліковані в ньому дві статті оглядового характеру, що з'явилися в зв'язку з подіями загального страйку. Їх зміст та ідейна спрямованість свідчать про відверто негативне ставлення цієї монархічної газети до робітничих виступів.

Перша із згаданих статей¹ спрямована, як вказує її автор, проти "хибних чуток", була опублікована ще під час страйку. Сповіщаючи про зіткнення робітників з поліцією і військами, автор цілком схвалює дії царських властей, вважає, що застосувати зброю їх примусили самі робітники. Вміщена в цій статті інформація про хід страйку має суперечливий характер. З одного боку, автор принижує значення страйку, вказує, що він виник, нібито, без будь-яких підстав і не зшійшов підтримки в середовищі самих робітників, оскільки вони не знали, чого домагаються. З другого боку, в статті містилася і об'єктивна інформація, бо це був той випадок, коли, за словами В.І.Леніна, "...далі приховувати правди не можна"²* Газета змушена була визнати, що ініціаторами страйку стали робітники залізничних майстерень, яких підтримали робітники інших підприємств Києва, Заперечуючи політичний характер страйку, газета, проте, вказує, що однією з причин його виникнення було "наслідування безпорядків на Півдні Росії", тобто прояв робітничої солідарності.

Ще більш показовою у цьому плані була стаття "До питання про страйки робітників"³, опублікована в двох номерах "Киевлянина" після закінчення страйку. В ній багато місця відведено міркуванням щодо суті страйків, яку автор цілком і повністю бачить лише в економічній боротьбі. Подібне тлумачення змісту та основних цілей страйкової боротьби робітничого класу було продиктоване страхом правлячих класів перед політичною боротьбою пролетаріату. Саме цим і пояснюється намагання автора статті замовчати політичний характер загального страйку 4903 р. на Півдні Росії, звести його лише до боротьби за економічні вимоги, його спроба штовхнути робітничий клас Росії на шлях реформізму і тред-юніонізму. Разом з тим, оскільки замовчати політичний характер страйку все ж було неможливо, автор кваліфікує цю форму боротьби як хибну і безплідну. Розвиваючи думку про необхідність для робітників лише економічної боротьби, автор цілком безпідставно заявляє, що саме надання виступам робітників політичного характеру спричиняє їх невдачі. Таким чином, не зумівши замовчати політичного характеру загального страйку на Півдні Росії, автор статті, а за ним і газета, стали на шлях залякування робітників політичною боротьбою, намагаючись посіяти сумніви в її доцільності» Заперечення політичного характеру страйку 4903 р., твердження про недоцільність політичної форми боротьби як такої, свідчать про розуміння

правлячими класами та їх ідеологічними органами революційнізуючого значення. таких виступів пролетаріату.

Червоною ниткою через статтю проходить думка про шкідливість для робітників соціал-демократичної пропаганди та агітації, про те, що соціал-демократи використовують страйки робітників для боротьби з іншими політичними партіями й урядом, а це нібито не має нічого спільного з інтересами самих робітників. Як бачимо, для відвернення робітників від їх партії, революційної боротьби автор статті не зупиняється навіть перед відвертою брехнею.

Марксистська точка зору на економічні відносини в капіталістичному суспільстві автором оголошується невірною і неправдивою. Їм заперечується експлуаторський характер відносин між підприємцями та робітниками і, таким чином, робиться спроба внести у свідомість робітників ідею класового миру.

Автор постійно підкреслює, що соціал-демократи нібито одурюють "наївні" маси, зокрема в тому, що завдяки страйку можна досягти поліпшення свого економічного становища. Пропагандистська робота, що була спрямована на підготовку страйку, оцінюється в статті як "одне з самих безсовісних зловживань політичною агітацією і одна з самих шкідливих форм політичного обману". Оцінюючи липневий страйк як непотрібний, марний, непідготовлений та безпричинний, автор приходять до висновку, що подібними виступами робітники лише сприяють погіршенню свого економічного становища, а винуватцями цього оголошує соціал-демократів. Цим переслідуються не тільки мета роз'єднати пролетаріат з його партією, а й залякати несвідому частину робітників страйком, що нібито веде до погіршення їх економічного становища. Спроби очорнити партію робітничого класу, вивести пролетаріат з-під її впливу свідчать про усвідомлення правлячими класами небезпеки для існуючого ладу, що полягає в єдності соціал-демократії з робітничим рухом.

Наприкінці статті автор, "підключає" про інтереси робітників, висловлює впевненість, що липневі події стануть уроком для пролетаріату, що робітники ніколи більше не братимуть участі в подібних виступах.

Отже, висвітлюючи на сторінках ліберально-буржуазних видань події літнього страйку 1903 р., буржуазія використовувала у своїх класових інтересах такі засоби, як фальсифікація, ідеологічний обман, який в решті решт обернувся для неї самообманом. Показово, що найбільшу активність в цьому виявила саме газета монархічного напрямку.

- О событиях в киевских железнодорожных мастерских. - Киевлянин. - 1903. - 27 июля.

Ленін В.І. ЗІ Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів. 6-9 листопа, Г318 р. // Повне зібр, творів. - І. 37. - С.

К вопросу о стачках рабочих. - Киевлянин, 1903. - 5, 7 авг.

Г.П.Єфремцев

ПРАЦІ З ІСТОРІЇ ФАБРИК І ЗАВОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РОСІЇ ПРО РОБІТНИЧИЙ РУХ 1903 р.

Загальний страйк 1903 р, робітників Півдня Росії був грандіозною подією в історії класових битв пролетаріату. Від минулих страйків він відрізнявся більшою організованістю і згуртованістю учасників, масовістю і масштабністю, гострішою постановкою політичних питань, В.І.Ленін підкреслював його загальноросійське революційне значення.

Героїчна боротьба робітників Півдня справила помітний вплив на робітничий рух 1903 р, всієї Росії, в тому числі її центральних районів. Це знайшло відображення в ряді монографій з історії великих фабрик і заводів, що розпочалася в основному в пореформені роки. Сторінки цих праць дають нам часом мало відомий, кон-

кретний і цікавий матеріал, що відбиває закономірність і своєрідність подій. Серед цієї літератури найбільш змістовними є книги з історії металічних заводів: московських електромеханічного "Динамо" і механічного братів Вромлей, машинобудівних - в Колоші і Сормово та ін.¹

Автори даних досліджень, зокрема, висвітлюють багатогранну діяльність конспіративних гуртків соціал-демократичного напрямку на підприємствах, визначають їх роль і значення. Активними членами гуртків були переважно кадрові, по-бойовому настроєні передові робітники. Під керівництвом соціал-демократів вони самовіддано боролися за робітничу справу, були організаторами страйків і зборів, мітингів і демонстрацій, у підпільних друкарнях друкували політично гострі листівки, при першій нагоді читали робітникам ленінську газету "Искра",

Дані, наведені у книгах з історії фабрик і заводів, свідчать, що весною 1903 р. боротьба робітників поживалася насамперед у зв'язку з наближенням пролетарського свята 4 Травня. За допомогою Нижегородського комітету РСДРП гуртківці розгорнули широку агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників Сормовського заводу. Вона увінчалася успіхом. У Сормово відбулася багатолюдна першотравнева демонстрація. Робітники співали революційні пісні. Над їх колонами майоріли червоні прапори з лозунгами: "Теть самодержавство!", "Хай живе свобода!", "Хай живе всевітнє робітничє свято 4 Травня!" Металістам Коломни не вдалося провести першотравневу демонстрацію, хоча листівка, надрукована в конспіративній друкарні тиражем у 450 примірників, закликала робітників; "На вулицю, товариші!" І все-таки в балці біля р. Ока гуртківці провели майку².

Незважаючи на невдачі, робітники не склали зброї, про що розповідається у працях з історії фабрик і заводів. У червні 1903 р. у Москві на заводі братів Вромлей відбувся великий Страйк. У ньому взяло участь до 2 тис. робітників. Листівки закликали їх до стійкості й згуртованості, у відповідь на відмову адміністрації задовольнати їх вимоги робітники всі, як один, взяли розрахунок. "Дисципліна під час страйку була виняткова", - писала ленінська "Искра"³. Енергійно діяли заводські гуртки робітників, виникали нові.

Цікаво висвітлюється робота гуртка у книзі з історії московського заводу "Динамо". Гуртківці з допомогою Московського комітету РСДРП проводили бесіди серед робітників, влаштовували збори, друкували листівки на гектографі, розмножували революційні вірші і пісні "Смело, товарищи, в ногу", "Отречемся от старого мира" та ін. Особливим авторитетом у робітників користувався гуртківець, член партії з 1904 р. слюсар М.С.Ніколаєв, який працював у відділі дугових ліхтарів. Він був хорошим організатором, сміливою і винахідливою людиною, часто розповідав робітникам про хвилюючі події загального страйку 1903 р. на Півдні Росії, в якому взяв участь⁴.

Вивчення праць з історії великих промислових підприємств Центру Росії, в яких висвітлюється робітничий рух, дозволяє зробити висновок, що під впливом грандіозного загального страйку на Півдні Росії зростала солідарність робітників усієї країни, формувалася їх класова самосвідомість. Активніше, організованіше проходили їх виступи, що мали переважно політичне забарвлення. На жаль, ці та інші важливі явища ще не знайшли досить повного висвітлення в книгах з історії фабрик і заводів Центральної Росії.

¹"Динамо" на путях к Октябрю : История завода. - М., 1964. - Кн. 4. - 38 е.; Славные традиции : К 400-летию завода "Красный пролетарий". - М. : Моск. рабочий, 1957. - 424 е.; Ефремов Г.П. История Коломенского завода. - М. : Мысль, 1973. - 354 е.; История "Красного Сормова". - М., 1969. - 342 с.

² Ефремов Г.П. Указ. соч. - С. 47, 48,

³ Славные традиции.- С. 44, 54.

⁴ "Динамо" на путях к Октябрю. - С. 23-26, 29.

Л.Л.Євселевський

ПОДІЇ ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ 1903 р. У ПРАЦЯХ
З ІСТОРІЇ ФАБРИК І ЗАВОДІВ УКРАЇНИ

Одним з напрямів у сучасній історіографії робітничого класу є історія фабрик і заводів. Фонд книг з цієї проблематики нараховує понад 400 назв. Важливе місце в книгах відводиться розкриттю історії революційної боротьби робітників, створенню і діяльності більшовицьких організацій на підприємствах. Певне відображення в літературі знайшли і події загального страйку на Півдні Росії у 1903 р.

У підготовці тодішніх масових виступів робітників велике значення мала діяльність В.Леніна і керованої ним газети "Искра".

У книгах з історії фабрик і заводів України наводяться приклади, які розкривають характер роботи агентів "Искры", їх роль у формуванні революційної свідомості робітників, свідчать про згуртування останніх навколо революційної соціал-демократії. "Искру" ми читали, "затамувавши дихання, - згадував робітник трубопрокатного заводу Е.Карнута, - начебто в цей час з самим Іллічем розмовляли. Газета озброювала нас досвідом революційної боротьби"¹. У книзі, що розповідає про історію Ворошиловградського тепловозобудівного заводу, показані процес створення і діяльність соціал-демократичної організації. Введено в науковий обіг нові документи, що засвідчують широке розповсюдження ленінської "Искры" та інших нелегальних видань серед робітників².

Ба жаль, в окремих роботах діяльність соціал-демократичних організацій показана невиразно. Наприклад, у книзі, присвяченій історії шахти ім. Карла Маркса, про діяльність соціал-демократичного гуртка сказано одним реченням: "Члени цього гуртка були частими гостями у шахтарів, доставляли їм листівки, проводили бесіди"⁴. На питання ж, про що велись бесіди, яку саме літературу приносили члени соціал-демократичного гуртка і хто вони, у цих працях відповіді немає. Особливо яскраво вплив соціал-демократичних організацій позначився на буремних подіях літа 1903 р. Зокрема, ленінська "Искра" писала: "Грізним ураганом пронісся по Одесі загальний страйк. Він показав всю величезну силу робітничої маси"⁵, 17 липня вперше в історії одеського пролетаріату повністю припинили роботу всі фабрики, заводи, майстерні, ремісничі і торгові підприємства міста, зупинились поїзди, завмер порт. Страйкувало понад 30 тис. робітників, поліція не наважувалася з'являтися на вулицях. Фактичним хазяїном міста в цей день стали робітники, керовані революційними соціал-демократами⁶, - розповідається в монографії про історію заводу ім. Січневого повстання.⁷

В книзі з історії заводу "Арсенал" відзначається, що 23 липня 1903 р. сімсот арсенальців взяли участь у страйку київських робітників. Про хід літнього страйку 1903 р. на Півдні розповідають автори праць присвячених історії Феодосійського порту, Крюківського вагонобудівного заводу⁸, Сторінки історії Дніпропетровського трубопрокатного, Миколаївського ім. 61 комунара заводів розповідають про розправу царських сатрапів з робітниками під час мирної демонстрації.

В більшості праць революційні події висвітлюються на фоні загальної боротьби робітників країни. Проте в окремих з них, що розповідають про історію Сумського машинобудівного, Єнакіївського металургійного заводів, розвиток революційних подій показано без зв'язку з революційним рухом у країні, не використовуються відомі факти та історичні документи.

Допускаються порушення в хронологічному розподілі та викладі матеріалу. Так, у книзі, присвяченій історії заводу "Арсенал", у розділі "Рішучі кроки" не розповідається про події, що відбувалися на підприємстві з липня 1903 по грудень 1905 р. У праці з історії Південної залізниці не знайшли свого відображення події, що відбувалися тут з травня 1900 по 1903 р.

Суттєвим недоліком книг вказаної тематики є також те, що, називаючи багато прізвищ учасників революційної боротьби, організаторів соціал-демократичного руху на місцях, автори подають окремі з них без ініціалів, не знайшло необхідного відображення ставлення робітників до зубатовських організацій, проти впливу яких на робітничі маси вели боротьбу більшовики,

В цілому ж книги з історії фабрик і заводів України, безумовно, збагачують історичну науку, зокрема сприяють висвітленню подій загального страйку на Півдні Росії в 1903 р.

- * История фабрик в заводов Украинской ССР : Ретросп, библиогр. указ. - Киев, 1984. - 466 с.
- 2 Конвейер стальных артерий : Крат, очерк истории Днепропетр. ордена Ленина трубопрокат. з-да им. В.И.Ленша. - Днепропетровск, 1977. - С. 49,
- 3 Жданов Г.В. Верность традициям : Очерк истории Ворошиловгр. ордена Ленина и ордена Октябр. революции тепловозостроит. з-да ЕМ. Октябр, революции. - М., 1984. - С. 22-26.
- 4 Хворостянов А.Ф. Шахта имени Карла Маркса : Очерк» - Донецк, 1975. - С. 7.
- 5 Искра. - 1903. - ft 46.
- 6 Першина З.В. Имена Январского восстания, - Одесса, 1963, - С. 29-30.
- 7 "Арсенал" ім. В.ІЛеніна, - К., 1964. - С. 35.
- 8 Винник П.Я. Рудь Я.И., Андрущенко В.И, Главный причал Крыма, - Симферополь : Таврия, 1973, - 420 е.? Евселевский Л.И., Пустоват П.Н. Крюковский вагоностроительный. - Харьков : Прапор, 1967. - 440 с.
- 9 Конвейер стальных артерий. - С. 22; Выборный П., Гайвун В., Журавель А. Имени 64 коммунара. - Одесса, 1973. - С. 62,
- 10 Сумской машиностроительный завод им. Фрунзе, - Харьков : Прапор, 1972. - 455 е.; Крохмалева М.В. Енакиевский металлургический завод, - Донецк : Донбасс, 1973. - 208 с.
- н "Арсенал" ім. В.ІЛеніна; Южнй - 400 лет. - Харьков : Прапор, 1969, - 480 е.

В.В.Дорнолуцький, Г.К.Швидько

АНШЗ І КЕАСШКАЦШ ДЖЕРЕЛ ПРО СТРАЙК
•РОБІТНИКІВ КАТЕРИНОСЛАВА 7-43 СЕРПНЯ 1903 р.

Страйк катеринославських робітників 7-43 серпня 1903 р. був складовою частиною загального страйку робітників Півдня Росії і етапом в безперервно зростаючій революційній боротьбі пролетаріату напередодні революції 1905-1907 рр. Поруч із загальними рисами страйкового руху на Півдні Росії в 1903 р., страйк в Катерино», славі мав 1 свої специфічні риси. По-перше, він відбувся у великому промисловому центрі, де більшість страйкарів складали робітники провідної робітничої професії цього регіону - металісти. По-друге, страйк в Катеринославі немов би завершив цілу низку страйків, які охопили Південь Росії, а тому місцеві власті встигли вжити заходи до його відвернення та придушення. Незважаючи на це, страйк, що проходив під керівництвом іскрівського соціал-демократичного комітету, характеризувався масовістю, високою політичною свідомістю робітників і був великою перемогою революційної соціал-демократичної організації і робітничих мас, які на досвіді страйку піднялися до розуміння необхідності організації збройного повстання в боротьбі проти самодержавства.

В даному повідомленні зроблено короткий огляд джерел, в яких відбилися події 7-43 серпня в Катеринославі. За своїм походженням, змістом і формою джерела про страйк в Катеринославі можна поділити на такі групи: 1) документи більшовицької партії; 2) періодична більшовицька преса; 3) прокламації; 4) листування членів більшовицької партії; 5) мемуари організаторів і учасників страйку; 6) документи офіційного діловодства органів губернського правління і поліції.

Створення централізованої і організаційно чіткої політичної партії обумовило і комплекс звітної документації, в якій відобразились також події на Півдні

Росії. Так, в додатку до № 52 "Искры" був опублікований звіт Катеринославського комітету про серпневі події 1903 р. Він був написаний одним із керівників комітету, вірогідно "В.П.Ногіним", який після П'їзду РСДРП твердо став на платформу В.І.Леніна. Звіт являє собою об'єктивне висвітлення підготовки і ходу Катеринославського страйку. В цьому документі добре передана атмосфера в місті напередодні страйку: "Розмови про страйк, що наближався, йшли всюди: всі таємниче усміхались, ділилися останніми вістями, які надходили з місць страйку, і говорили про те, "що чути в нас"

Як відомо, початок висвітленню подій липня-серпня 1903 р. на Півдні Росії поклала ленінська "Искра", в якій протягом липня-вересня було надруковано про них 40 кореспонденцій. В Л 47-48 містяться кореспонденція очевидця подій 7-43 серпня в Катеринославі Е.Д.Громан, яка була кореспондентом "Искры" (після П'їзду РСДРП вона стала меншовичкою). Автор кореспонденції, висвітлюючи хід страйку, допустила ряд неточностей. Зокрема, говорячи про керівництво страйком, Громан стверджувала, що в Катеринославі тоді нібито існували два комітети РСДРП, з цього приводу в листі Катеринославського комітету РСДРП до Н.К.Крупської в Женеву було зауважено, що подібні заяви грають на руку опортуністам⁰.

Значну групу джерел про страйк в Катеринославі 7-43 серпня складають агітаційно-пропагандистські видання, які переважно вже введені у науковий обіг". У них, як ні в яких інших джерелах, відображено політичний характер страйку, сформульовано ті вимоги, з якими робітники його починали. В них дається оцінка подій їх безпосередніми учасниками і організаторами в момент самих подій або через кілька годин, днів, тижнів. Напередодні страйку іскрівський комітет випустив прокламацію "Ко всем рабочим и работницам Екатеринослава". Заклики "Геть самодержавство!", "Хай живе демократична республіка!" свідчать про політичний характер страйку.

Комітет випустив також листівки із зверненням до робітників окремих заводів, в яких висувалися загальні вимоги: 8-годинний робочий День, збільшення заробітної плати, скасування понаднормових робіт, усунення найбільш ненависних майстрів і начальників цехів. Поряд з цим в кожній з листівок наводилися факти тяжких умов життя і праці робітників даного підприємства і відповідно до цього ставилися вимоги до адміністрації підприємств. Однією з особливостей листівок до робітників великих підприємств, наприклад Брянського заводу, залізничних майстерень та інших, було те, що в них спочатку вирішувався перелік загальних вимог всього заводу, а потім окремо кожного цеху⁵. В листівках, випущених страйковою комісією в ході страйку, висвітлювалися його події, яким тут же давалася оцінка.

Окрему групу складають відзначені "Искрой" листівки із зверненням до солдатів, а також з текстами віршів революційного змісту. Після припинення страйку була випущена прокламація, в якій підведені його підсумки¹³. Таким чином, в листівках висвітлено всі етапи підготовки і проведення страйку.

Матеріали листування діячів більшовицької партії, в яких знайшли відображення події в Катеринославі 7-43 серпня 1903 р., в основному опубліковані в різних збірниках документів і матеріалів⁷. Вивчення листів членів Катеринославського комітету, зокрема, його керівників Р.С.Землячки і В.П.Ногіна до редакції "Искры" дозволяє встановити зв'язки, які існували між редакцією і комітетом напередодні та під час страйку, характер діяльності комітету, визначити, яку допомогу комітет одержував від В.І.Леніна і його соратників. Однак через умови, в яких змушені були працювати соціал-демократи, в цих документах практично не називаються ніякі імена. Тому більшість учасників революційного руху і загального політичного страйку в Катеринославі, а також його керівників залишається невідомою.

В 1922 р. були опубліковані спогади К.М.Норинського, одного з найстаріших членів більшовицької партії. В них більш-менш детально висвітлюються події, що передували страйку в Катеринославі, а також його підготовка в залізничних майстер-

ЕЯХ. Але ці спогади вимагають критичного ставлення, бо, по-перше, вони написані через 20 років, по-друге, під час страйку їх автор перебував у тюрмі. Так, Норинський твердить, що страйк почався 9 серпня, насправді це відбулося на два дні раніше ,

Нинні спогади В.П.Ногзна, одного з найбільш відомих організаторів страйку, їх також було опубліковано з 20-х роках, тому, незважаючи на те, що В.П.Ногін був безпосереднім учасником подій, хід страйку він розкриває лише ^ найзагаєльніших рисах. У спогадах старих робітників і більшовиків ІЛ.Семенова" та С.МЛезніченха~° (перший працював на Брянському заводі, а другий - на трубному) міститься ряд цікавих відомостей про страйки на цих заводах. Необхідно враховувати, що зазначені спогади були записані в.4953 р., тобто через 50 років після страйку, звідси - окремі фактичні неточності.

До документів офіційного діловодства відносяться жандармські та поліцейські донесення, рапорти повітових начальників, розпорядження, циркуляри і офіційне листування катеринославського губернатора з губернськими установами, а також його рапорти міністру внутрішніх справ. Частиш цих документів із місцевих та центральних адміністративних і жандармських органів вже опублікована М.Перельманом у книзі "Катеринославський загальний страйк 1903 року", а інша - не опублікована і знаходиться у фондах Державного архіву Дніпропетровської області¹¹⁵. Ці документи висвітлюють страйк тенденційно. Представники царської влади всіляко намагалися принизити розмах робітничого і соціал-демократичного руху, оторочити його учасників. Робітники в цих документах показані як безсловесний натовп, який використовує в своїх цілях куша людей, а масова участь робітників у страйку пояснюється тим, що більшість робітників примкнула до страйку лише під погрозами організаторів, -

В цілому весь комплекс документів, у яких відобразилися події 7-43 серпня 4903 р. в Катеринославі, свідчить про активну участь у страйку робітників одного із найбільших центрів пролетарської революційної боротьби, про швидке зростання політичної свідомості робітничого класу.

* В.ИЛенин и Екатеринославская большевистская организация ; Документы и материалы, - Днепропетровск, 1962, - С, 482-483,

~ История Екатеринославской социал-демократической организации / Под ред, М.А«Рубача. - Екатеринослав, 4923, - С. 397.

³ В.ИЛенин и Екатеринославская большевистская организация, - С, 27.

⁴ Днепропетровску 200 лет. 4776-4976. - Киев : Наук, думка, 4976. - 442 е.; Катеринославський загальний страйк 4903 року. - Харків : Партвидав, 4933; Всеобщая стачка на Юге России в 4903 г. : Сб. документов. - М. : Госполитиздат, 4938. - 244 с.

Всеобщая стачка ш Юге России. - С. 463-Ї66.

⁶ Катеринославський загальний страйк. - С. 444-443.

⁷ Переписка В.И. Ленина и редакции газеты "Искра" с социал-демократическими организациями в России в 4900-4903 гг. ; Сб. документов : В 3-х т, - М. : Мысль, 4970. - Т. 3. ~ 778 е.; В.ИЛенин и Екатеринославская большевистская организация. - С. 22-23.

⁸ Норинский К. Екатеринославская забастовка 4903 г. - Пролет, революция, 4922. - № 7. - С. 468.

³ Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. 3493, оп, 4, спр, 20.

¹⁰ Там же. - Спр. 47.

^m Там же. - Ф. 44, оп. 4, спр. 434-432; ф. 343, оп. 4, спр. 557.

•В.І.Смаглій

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО РОЗВИТОК
СТУДЕНТСЬКОГО РУХУ 1903 р. НА УКРАЇНІ ПІД ВПЛИВОМ
РЕВОЛЮЦІЙНИХ ВИСТУПІВ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Архівосховища Української РСР зберігають донесення царських властей про "безпорядки" у вищій школі, листівки та прокламації студентських організацій з оцінкою революційних подій 4903 р. та закликами до боротьби проти царизму, протокколи сходок та з'їздів студентів, їх заяви та вимоги.

Протягом 1903 р. в країні відбулися значні політичні виступи робітничого класу, в тому числі й загальний страйк робітників Півдня Росії, що ознаменував початок боротьби у всеросійському масштабі. Передове студентство чуїно реагувало на розвиток революційного руху, У цей час в середовищі студентів робилися спроби дати політичну оцінку ролі і місця класів та політичних партій у майбутній революції. Хід подій в країні підказував, що в авангарді революційної боротьби йде російський пролетаріат. Саме в цей період спостерігається найбільш виразне розширення студентства, про що писав В.І.Ленін*. Характерною особливістю руху 1903 р, студентської молоді було те, що її виступи найчастіше пов'язувалися не з питаннями університетського життя, а являли собою відгук на боротьбу народних мас.

Документи досить повно змальовують фактичну сторону подій. Листівки-звернення, прокламації студентських організацій, видані у той час, характеризують піднесення, яким було охоплене революційно-демократичне студентство України напередодні першої народної революції. Основний їх зміст - протест проти самодержавно-поліцейського ладу, заклик до боротьби проти царизму, готовність битися разом з пролетаріатом за повну перемогу.

В середині січня 1903 р. Оргкомітет студентів Катеринославського вищого гірничого училища приступив до видавничої діяльності, він розпочав випуск гектографованих бюлетнів. Бюлетень № 1 від 26 січня закликав студентів до боротьби з існуючим державним ладом, а № 11 від 24 березня - організуватися і вести боротьбу з самодержавством у лавах соціал-демократичної партії[^].

Звернення Оргкомітету Київського політехнічного інституту від 2 березня 1903 р. закликало до боротьби з самодержавством та бюрократичним режимом⁰. Такий же зміст мав бюлетень Київської Союзної ради від 6 березня. Бюлетень від 40 березня був виданий з приводу студентських заворушень у Варшаві та робітничого виступу в Ростові-на-Дону⁴«

Харківський комітет організованих студентів свій перший гектографований бюлетень від 12 березня 1903 р. присвятив студентському і робітничому руху в Харкові та інших містах країни; бюлетень \$ 2 від 13 березня розповідав про політичні демонстрації в Баку, заворушення в Катеринославському вищому гірничому училищі⁰.

Важливе значення для розвитку революційного руху в країні мало створення на 1 з'їзді РСДРП (1903) бойової марксистської партії під керівництвом В.І.Деніна, З його ініціативи з'їзд прийняв спеціальну резолюцію "Про ставлення до молоді, що вчиться". Резолюція вітала "пожвавлення революційної самодіяльності серед молоді, що вчиться" і пропонувала "всім організаціям партії всіляко сприяти цій молоді в її прагненнях організуватися"⁰.

Керуючись рішеннями її з'їзду партії. Одеський комітет РСДРП приділяв велику увагу вихованню студентів. В Новоросійському університеті розповсюджувалися прокламації комітету та студентської соціал-демократичної групи із закликом "стати під червоний прапор революційної соціал-демократії" 1 спільно з робітничим класом вести рішучу боротьбу з царським урядом⁷. Російське студентство давно вже веде боротьбу з царським самодержавством, — говориться в прокламації "До студентів", випущеній в жовтні 1903 року, - ...робітники Києва, Катеринослава, Харкова та ін-

ших міст відкрито заявили про своє співчуття студентам, протестуючим проти поліцейського гніту..."⁸

У жовтні 1903 р. відбувся черговий III Всеросійський з'їзд студентів в Одесі. Резолюція, прийнята з'їздом, відбивала вплив боротьби пролетаріату на розвиток студентського руху: "Тепер, коли робітничий рух охопив революційною пожежею весь південь, коли в Росії немає жодного куточка, де б не проникло революційне хвилювання - студентство повинно визначити своє місце в цій боротьбі. Життя підказує йому. Тільки в лазах пролетаріату, тільки в союзі з ним може студентство вирішити завдання визволення від політичного рабства", з'їзд заявив про необхідність створення при всіх вищих учбових закладах постійних оргкомітетів, які б мали зв'язок з місцевими комітетами РСДРП.

В листопаді 1903 р. Харківська Союзна рада в листівці-заклику "До студентів м. Харкова" висунула такі вимоги: забезпечення недоторканості особи, свободи друку, совісті, зборів, загальнодоступності освіти, права жінок на працю та вищу освіту, зрівняння у правах людей всіх національностей, встановлення восьмигодинного робочого дня, забезпечення права на страйки, що було прямим відгуком на боротьбу робітничого класу¹."

Отже, як бачимо, навіть цей стислий огляд джерел показує, що архівосховища Радянської України містять цінні документальні матеріали, які засвідчують всезростаючий вплив революційного робітничого руху початку XX ст. на політичну боротьбу передового студентства проти антинародного самодержавного ладу.

⁸ Див. : Ленін В.І. Завдання революційної молоді // Повне зібр. творів. - Т. 7. - С. 25.

Центральний державний історичний архів УРСР. - Ф. 275, оп. 4, спр. 2, арк. 400, 444. (Далі : ЦДА УРСР.)

^a Там же. - Ф. 275, оп. 4, т. 4, спр. 2, арк. 90, 400.

⁴ Там же. - Ф. 4597, оп. 4, спр. 7, арк. 444.

⁵ Там же, - Ф. 275, оп. 4, т. 4, спр. 2, арк. 400, 444,

^D Поставлення до молоді, що вчиться : Резолюція III з'їзду РСДРП // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Пер. з рос. вид. - К., 1978. - Т. 4, - С. 70.

¹ Державний архів Одеської області. - Ф. 45, оп. 49, спр. 685, арк. 79-82.

⁸ Там же. - Спр. 686, арк. 24.

⁹ ЦДА УРСР. - Ф. 386, оп. 4, спр. 422, арк. 33.

⁵⁰ Там же. - Ф. 304, оп. 4, спр. 26, арк. 34.

ЗІСТ

Від редколегії:

ПРОЛЕТАРСЬКІ ТРАДЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ

с а ?

::

fi?:-..

j^Hr? ГМГН Г - !... .

РЕВОЛЮЦІЙНІ СОЦІАЛДЕМОКРАТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
У РОБІТНИЧОМУ РУСІ РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Демченко М.В. З історії поширення марксистських ідей серед Робітнику ^
Л с ж к і Ж ; Р'олі .

Макеев 8Д. Видавнича Давність Бакинського^комітету гидг у ^
підготовки і проведення ^пневого страйку страйку урКортну

страйку на Півдні Росії liSod p.;
РОБІТНИЧИЙ КЛАС - ЗАСПІЛЬНИК ЗАГАЛЬНОГО ПОЛПІЧНОГО СПРАЙКУ 1903 р.
НА ПІВДНІ РОСІЇ

J S & 1 юлмчш'ГО' ;

a e s i e l f w l ^ r S l S U . W y V a l W . ^ - a ^ i . b ^ іоінгао^

"р іі під час загального страху в 490о.

я » . ;

ЕШШВ ЗАГАЛЬНОГО ПОЛПІЧНОГО СПРАЙКУ 1903 р.
НА ПІШІ РОСІЇ НА РОЗВИТОК РОБІТНИЧОГО РУХУ В ПШХ РЕГОНАХ КРАЇНИ
Мейерович М.Г. Особливості робітничого руху в Центральному промисловому
Якобсон^Юj.Робітничий Еуі в гваново-бознесенському V *™ М у районі

S r * - ' . -в-ер-•

ПІДНЕСЕННЯ РОБІТНИЧОГО РУХУ В РОСІЇ І РЕВОЛЮЦІЙНА СИТУАЦІЯ
НАПЕРЕДДОДНІ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- Потолов С.І. Царизм і страйковий рух у Росії на рубежі [ТХ-ІХ ст.
Кругляк Б.А. Роль і місце внутрішньої торгівлі в системі експлуатації
робітничого класу царської Росії на початку Ж от.
Лавров Ю.П. Загальний страйк на Півдні Росії й гірничопромислова бур-
жуазія . . . . . < » . . . . . « . . . . . * «
Михайлюк О.Г. До питання про вплив робітничого руху на селянство (на
матеріалах України). . . . .
Самковий Ц.В. Вплив загального політичного страйку 4903 р. на солдат-
ські МЗСК « . . . . . « . . . . .
Волощенко А.К. Банкрутство земського ліберального руху під впливом
загального політичного страйку на Півдні Росії . . . . .
Пойда Д.П., Волкова О.В. Загальний страйк 1903 р. на Півдні Росії -
передумова загальноросійського жовтневого політичного страйку
1905 р. . . . .

ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛЗНАВСТВА ІСТОРІЇ ЗАГАЛЬНОГО СТРАЙКУ 1903 Р.
НА ПІВДНІ РОСІЇ

- Крестовська Н.М. Значення праці В.І.Леніна "Про статистику страйків
у Росії" для вивчення революційного руху у період загального
страйку 4903 р. на Півдні Росії;
Черненко А.М., Шляхов О.В. Висвітлення ленінською "Искрой" подій літа
4903 р. у Катеринославі . . . . .
Касаров Г.Г. Відображення загального страйку на Півдні Росії у неле-
гальних більшовицьких листівках Центрального промислового району
Білоцька О.А. Висвітлення подій загального страйку на Півдні Росії на
сторінках "Киевлянина" -
СФревдев Г.П. Праці з історії фабрик і заводів Центральної Росії про
робітничий рух 4903 р*. -
Євселевський Л.І. Події загального страйку 4903 р. у працях з історії
фабрик і заводів України . . . . .
Чорнолуцький В.Б., Швидько Г.К. Аналіз і класифікація джерел про
.. страйк робітників Катеринослава 7-43 серпня 4903 р. . . . .
Смаглій В.І. Архівні документи про розвиток студентського руху 4900 р.
на Україні під впливом революційних виступів робітничого класу . . . . .

содержание

Of редколлегии _____

ПРОЛЕТАРСКИЕ ТРАДИЦИИ И СОВЕРДЕННОСТЬ

Кондуфор В.Ю. Актуальная исследовательская проблема советских исто-

Сарбеі В.Г.» Интернационалистские традиции рабочих Украины в начале
XX в.

Воробей П.И. Формирование интернационалистских традиций русского
рабочего класса и их проявление во время общей стачки на Юге
России 1903 г.

Ваковский М.Ю. Революционные традиции русского рабочего класса и
банкротство их критиков.

РЕВОЛЮЦИОННЫЕ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ

В РАБОЧИМ ДВИЖЕНИИ РОССИИ В НАЧАЛЕ Ц в.

Демченко М.,В. Из истории распространения марксистских идей среди рабо-
чих Одессы

Ложкин В.В. Роль рабочих-революционеров в социал-демократическом дви-
жении России, в создании ленинской партии (1883-1903 гг.)

Маилян В.Р. Революционные социал-демократы Закавказья - руководители
стачечного движения летом 1903 г. (К вопросу об источниковедческой
и историографической базе исследования тех)

Караев С.К. Общая стачка в Баку в июле 1903 г. - начало летних стачек
на Закавказье и Юга России.

Макеев Н.Л. Издательская деятельность Бакинского комитета РСДРП в пе-
риод подготовки и проведения июльской стачки рабочих (Баку, 1903 г.)

Лебедик Н.И. Организация политической агитации на Дону и Северном Кав-
казе накануне и в период общей политической стачки рабочих Юга
России (июль 1903 г.)

Светленко С.И. Подпольные типографии социал-демократов в период общей
стачка на Юге России (1903 г.)

РАБОЧИЙ КЛАСС - ЗАСРЕДСТВОМ ОБЩЕЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАЧКИ 1903 г.

НА ЮГЕ РОССИИ

Демешина Е.И. Ростовская ноябрьская стачка 1902 г. - предшественница
общей политической стачки 1903 г. на Юге России.

Серый И.И., Донскова Л.А. Роль рабочего движения в России 1901-1903 гг.
в формировании социал-демократических лагерей.

Мотренко В.І. К вопросу о числе участников общей политической стачки
1903 г. на Украине.

Нестерцова С.М. Участие железнодорожников Украины в общей политической
стачке 1903 г.

Максимов А.М. Революционные выступления рабочих Донбасса накануне и в пе-
риод общей стачки 1903 г. на Юге России

Ольховая Л.В. Участие рабочих мелких предприятий в общей стачке 1903 г.
на Юге России

Любаов П.Е. Рабочие и служащие торговых учреждений Украины в револю-
ционном движении 1900-1903 гг.

Овсиенко А.Ф. Политическая стачка 1903 г. в Одессе и крах зубатовщины
Приймеш» О.И. Борьба рабочих Юга России за социальное страхование во
время общей стачки в 1903 г.

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАЧКИ 1903 г.

НА ЮГЕ РОССИИ НА РАЗВИТИЕ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ В ДРУГИХ РЕГИОНАХ СТРАНЫ

Мейерович М.Г. Особенности рабочего движения в Центральном промышлен-
ном районе в 1901-1904 гг.

Якобсон Ю.А. Рабочее движение в Иваново-Вознесенском промышленном ра-
йоне в 1901-1904 гг.

Гаврилов Д.В. Рабочее движение на Урале в 1903 г.

Филяков В.Г. Удестие белорусов в революционном движении на Юге России
в начале XI в.

Балдин К.Е. Связи революционных социал-демократов Юга России и Верхней
Волги в конце XIX - начале XX в.

НАРАСТАНИЕ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ В РОССИИ И РЕВОЛЮЦИОННАЯ СИТУАЦИЯ
НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Потолов С.И. Царизм и стачечное движение в России на рубеже XIX-XX вв.	54
Кругляк Б.А. Роль и место внутренней торговли в системе эксплуатации рабочего класса царской России в начале XX в.	55
Лавров Ю.П. Общая стачка на Юге России и горнопромышленная буржуазия Михайлова О.Г. К вопросу о влиянии рабочего движения на крестьянство (на материалах Украины)....	58
Замковой П.В. Влияние общей политической стачки 1903 г. на солдатские массы....	64
Волощенко А.К. Банкротство земского либерального движения иод влиянием общей политической стачки на Юге России	63
Поїзда Д.П., Волкова А.В. Общая стачка 1903 г. на Юге России - предпосылка общероссийской октябрьской политической стачки 1905 г.	68

ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ ИСТОРИИ ОБЩЕЙ СТАЧКИ 1903 г.
НА ЮГЕ РОССИИ

Крестовская Н.Н. Значение работы В.И.Ленина "О статистике стачек в России" для изучения революционного движения в период общей стачки 1903 г. на Юге России	70
Черненко А.М., Шляхов А.Б. Освещение ленинской "Искрой" событий лета 1903 г. в Екатеринославе	72
Касаров Г.Г. Отображение общей стачки на Юге России в нелегальных *большевистских листовках Центрального промышленного района Белоокая О.А. Освещение событий общей стачки на Юге России на страницах "Киевлянина"	73
Ефремцев Г.П. Работы по истории фабрик и заводов Центральной России о рабочем движении 1903 г....	76
Евселевский Л.И. События общей стачки 1903 г. в работах по истории фабрик и заводов Украины....	77
Чернолуцкий В.Б., Швидько Г.К. Анализ и классификация источников о стачке рабочих Екатеринослава 7-13 августа 1903 г.	79
Смаглий В.И. Архивные документы о развитии студенческого движения 1903 г. на Украине под влиянием революционных выступлений рабочего класса	80
	83

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
Институт истории

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Республиканский, межведомственный сборник научных трудов

Основан в 1975 г.

В ы п у с к 43

(На украинском языке)

Киев Наукова думка. 1987

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії АН УРСР

Редактор В.О.Коваленко

Художній редактор І.Е.Піоарева

Технічні редактори І.Ф.Міхалкіна, Л.М.Муравцева

Коректори Л.М.Вальнева, С.І.Колісник

ІБ № 8583

Підп. до друку 24.11.86. БФ 04461. Формат 70x108/16. Папір офс. Si I. Офс. друк. Ум. друк. арк. 7,70. Ум. фарбо-відб. 8,05. Обл.-вщ. арк. 8,74. Тираж 500 пс. Зам. f-63. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво "Наукова думка". 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.